Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 48 (16506)

2002 чылдың АПРЕЛЬ 25, четверг

Ат салган шагы 16.00

Садар өртээ 3 рубль.

АЖЫГЛАЛГА КИРЕР ТУДУГДА

МУЗЕЙ

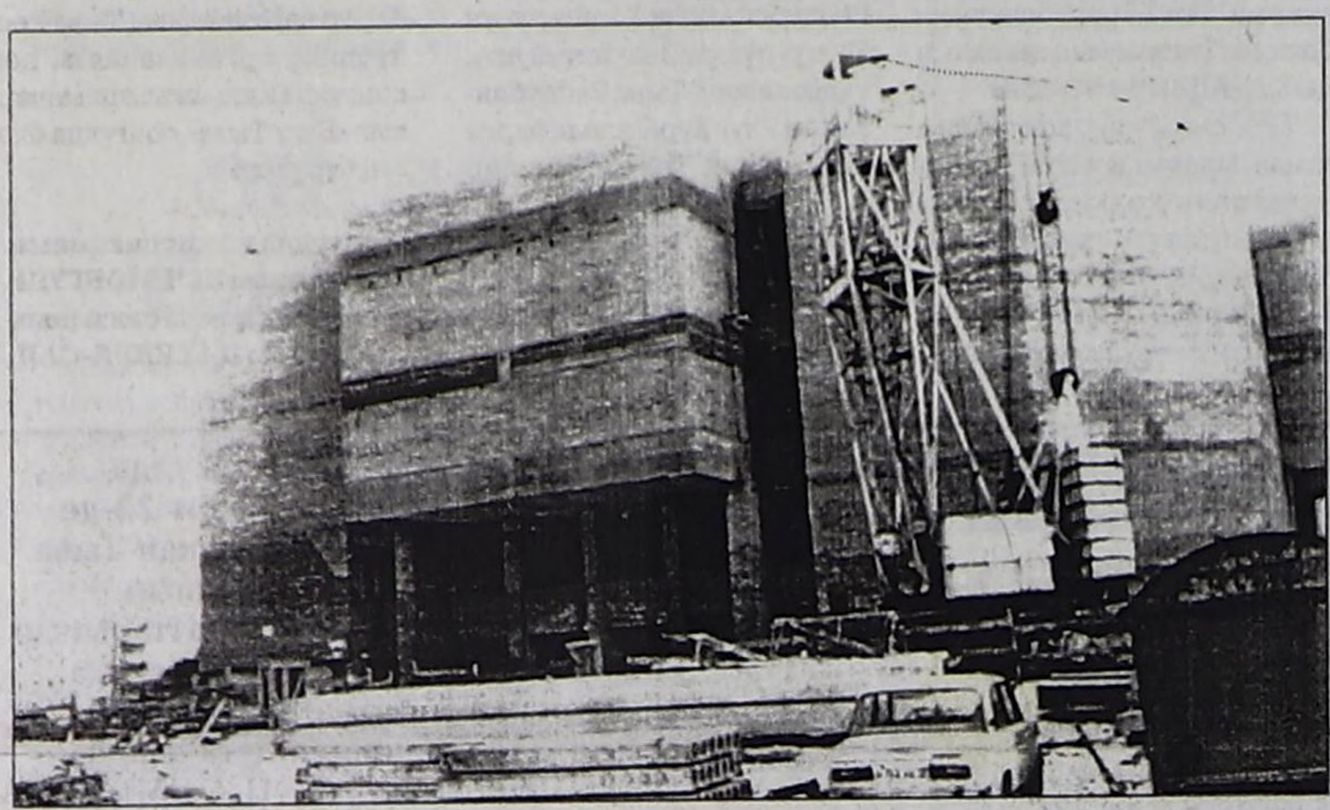

Кызыл хоорайның төвүнде Ленин болгаш Кочетов кудумчуларының аразында туттунуп турар чаа музей тудуунда ажыл кидин түлүк. Ында тудуг ажылын «Промжилстрой» деп хааглыг акционер ниитилелдиң ажылчыннары чорудуп турар болду.

Улуг тудугнуң оң талазында бир кран келген «КамАЗ» машинадан туйбулар дүжүрген, солагай талазында бир кран ук улуг тудугнуң кырынче тудуг материалдары көдүртүп үндүрүп, аай-дедир шимчеп турлар. Улуг тудугнуң адаанда-даа, иштинде-даа, кырында-даа ажылчын-на, ажылчын: арматуралар чыпшыр хайындырып, демир каңнап, манзалар-биле бетон хана кудар кажаажыгаштар кылып, тудуг материалдары аай-дедир дажып, ажылдап-ла турлар.

Ыя ол аразында тудуг чоогунда вагончикте ук тудугнуң директорунуң оралакчызы Бежен-оол Петрович Шакпаа-биле чугаалажы кааптым.

— Музей тудуу 1992 чылдан эгелеп туттунуп эгелээн. Оон ара кагдынган турган. Ам катап туттунуп эгелээн тудуг бо. Планда бо чылын ажыглалга кирер деп көрдүнген. Ынчалзадаа бо улуг тудугнуң кыры ам-даа дуглаттынмаан. Үге дээрге кыры дуглаттынмаанда, лифт болгаш улуг вентиляция системазы киирип алыры эргежок чугула. Оларны дүрген садып алгаш, киирер дээрге, акша чок. ТР-ниң Чазааның талазындан кезектеп, 2-3 млн. рубль бээрге, өске үүрмек ажылдар чорударынга-ла өй. Үстүнде чугаалааным улуг ажылдарны чорударынга хары угда15 млн. рубль херек. Ынча хөреңгиден хары угда ап алгаш, лифт, вентиляция киирип эгелээр дээрге, ТР-ниң Тудуг, архитектура, чурттал-коммунал ажыл-агыйының талазы-биле комитеттиң даргазы турган Фан Че Ир акша бербес, бисче хөй-ле комиссиялар чорудар дарга болган. Ынчангаш бо тудугда улуг ажылдар чоруттунмайн туруп берген. – деп, Бежен-оол Петрович чугаазын доосту.

Оралакчы дарга чай чок апаарга, тудуг мастери М.Х. Самданчап-биле база чугаалажы кааптым. Оң меңээ тайылбырлааны-биле алырга, бо улуг тудугда дашчылар, мраморжулар (маны даш салыкчылары), септекчилер, бетончулар дээш тус-тузунда 4 бригада ажылдап турар. Эң эки ажылдыг дашчылар бригадазы Валерий Саржат-оолович Нордуптуу болду. Ында ажылчыннар: Мерген Өдеккей, Мактал Ооржак, Анатолий Маады олар эки ажылдап турар. Оон ыңай Түмен Салчакович Такталдың бригадазында Сайдаш Минчей, Эрес Араптан, Мерген Салчак, Владимир Венгерович Сарыгларның удуртканы каңнакчылар бригадазында Евгений Калдар, Айдың Тажы, Арзылаң Иргит база-ла эң эки ажылдап турар. Бо аныяк тудугжулар шупту КПТУ-4-тү доосканнар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Тыва Республиканың Чазааында

АМЫДЫРАЛЧЫ АЙТЫРЫГЛАР

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы апрель 23-те болуп эрткен. Орта республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан чээрби хире айтырыгларны чугаалашкан.

РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг яамызы биле Тыва Республиканың Чазааның аразында туризм адырынга кады ажылдажылга талазы-биле дугуржулганы чарар дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. Чазак кежигүннери Тывага туризмни хөгжүдеринге ол дугуржулга улуг рольдуун демдеглээш, чүүлдүгзүнүп деткээн.

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалының дүжүлгезинге Ш.Д. Ооржакты олуртурунуң езулалы эрткениниң түңнелдерин хуралга көрген. Бо чугула хемчег бедик деңнелге организастыг эрткенин хүлээп алган доктаалында айыткан.

ТР-ниң Президентизи—Чазак Баштыңының ажыл-чорудулгазының үезинде хүлээп алган документилерни ТР-ниң Төп күрүне архивинге дамчыдып бээр талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан.

Чазак хуралының хүн чурумунда кирген өске-даа республиканың амыдыралынга чугула айтырыгларны чугаалашкан.

ТР-ниң Дээди Хуралында

СЕССИЯНЫҢ СӨӨЛГҮ ХУРАЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бежен бирги сессиязы апрель 23-те болуп эрткен.

Депутаттар эвээш келгенинден сессия конституция хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажыр болгаш хүлээп алыр аргазы чок болган. Үгле 19 депутат сессияга олурушкан. Келбээн депутаттар ам болур ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарының соңгулдаларынга киржири-биле ажылдап турар.

Сессияның хүн чурумунда кирген үгле он айтырыгны сайгарып көрген.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В. Кара-оол сессия дооступ турда, сөс алгаш, ТР-ниң Дээди Хуралының бо чыыжының сессиязының сөөлгү хуралы болганын депутаттарга дыңнаткан, ынчангаш ажылын мооңбиле дооскан.

Бистиң корр.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ОДААНГА ШАҢНААР

Харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының профессионал байырлалы май 7-ге тураскааткан спортчу маргылдаалар Кызыл хоорайның харылзаачыларының аразында бо хүннерде эгелээн.

Шахмат, теннис, волейбол, футбол, чадаг чарыш, хүрешке шылгараанарны май 7-де байырлалдың одаанга шаңнап мактаары көрдүнген.

«ХАРЫЛЗАА-2002»

Тулган дирткен ыраажыларны илередири-биле «Харылзаа-2002» деп ыры конкурузун май 7-де, радио хүнүнде, эрттирерин харылзаачылар шиитпирлээн.

Аңаа ыраажы кижи бодунуң шилип алганы 2 ырызын баян, гитара азы фонограмма үделгези-биле күүсетпишаан, онзагай уран талантызын көргүзерин конкурстуң негелдезинде киирген.

Тиилекчи болганнарны янзы-бүрү шаңналдар манап турар.

Айлаң МОНГУШ.

МЫЙЫСТАРДАН ДУЖААП КӨРҮҢЕР

Сыынның, буурнуң, ивиниң кургаг мыйыстарын хүлээп ап тур бис. Өртээ улуг.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Красноармейская 181-1. №1 школа чанында.

ТР-НИҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээри база эрттирери-биле хевирлеттинип тургустунган девискээр соңгулда комиссияларынга Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органнарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер бүрүн эргелерни онаарының дугайында

2002 чылдың апрель 22 № 109/501 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 21 үүлүнүң 8 кезээнге дүүштүр база девискээр соңгулда комиссияларының Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары-биле дугурушканы дилээн үндезин болдургаш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. 2002 чылдың июнь 2-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээри база эрттирери-биле хевирлеттинип тургустунган Ак-Довурак хоорайның, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Эрзин кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алганы №1336 доктаалын езугаар 2002 чылдың июнь 2-де эрттирер кылдыр чарлааны Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчилер органнарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер бүрүн эргелерни онаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларынга киржир кылдыр тургусканы «Бүгү Тыва» соңгулда блогун бүрүткээр дугайында

2002 чылдың апрель 22 № 109/512 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың чылгычыларның «Алдын аргамчы» ассоциациязы» деп ниитилел-политиктиг организациязы, Тыва Республиканың «Хостуг Тыва» ниитилел-политиктиг шимчээшкини, Россияның Аграр партиязының Тыва Республика организациязы деп соңгулда каттыжыышкыннарының киргени документилерни көргеш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 30 үүлүнүң 3 пунктузунга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 28 үүлүнүң 3 пунктузунга болгаш «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 28 үүлүнүң 3 пунктузунга үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының бирги чыыжының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларынга киржир кылдыр тургусканы, «Тыва Республиканың чылгычыларның «Алдын аргамчы» ассоциациязы» деп ниитилел-политиктиг организациязы, «Тыва Республиканың «Хостуг Тыва» ниитилел-политиктиг шимчээшкини, Россияның Аграр партиязының Тыва Республика организациязы деп соңгулда каттыжыышкыннарлыг «Бүгү Тыва» соңгулда блогун бүрүткээр.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

ТР-ниң Чазааында

УРУГЛАР ПОСОБИЕЗИН ООРЛАП ТУРАР

Тес-Хем кожууннуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң уруглар пособиезинге төлээр акшаны самчыгдап, боттарынга шиңгээдип ап турар фактыларны ревизорлар илереткен дугайында дыңнадыгны ТР-ниң Чазак хуралынга Россияның Саң-хөө яамызының Тыва Республикада контроль-ревизия эргелелиниң удуртукчузу Д.М.Куулар кылган.

1997-2001 чылдарның хыналдазының түңнелинде Тес-Хем кожуун чагыргазының күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелели уруглар пособиезинге төлээр акшадан 156,6 муң рубльди самчыгдаан болган. Бо түңнүң 72 муң рубль хирези пособие алыр иелерге четпээни илерээн. Төлелге ведомозунда акша алган дээш 24 кижиниң хол үжүүн өске кижи тудуп салган болган, ол кижилер ону бадыткаан.

Контроль-ревизия эргелелиниң хыналдазының түңнелдериниң материалдарын ТР-ниң ИХЯзының экономиктиг кем-херектер-биле демисел чорудар эргелелинче чоруткан. Кожуунну күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң бөлүк ажылдакчыларынга хамаарыштыр херекти оттурган, оларның аразында ооң начальниги, кол бухгалтери база бар.

Кожуунда уруглар пособиезин чедир албаннарның саны ам-даа көвүдеп болур, үүге дээрге чүгле 2001 чылда безин 43 төлевир ведомозунда 392,6 муң рубль түңнүг пособиелерге ону алыр ужурлуг ээлеринден өске кижилер ат салган болган. Хол үжүктериниң хыналдазын чорудуп турар. Уруглар пособиезиниң акшазын шак мынчалдыр оорлап, самчыгдап турарын парлалгага үнген материалдардан номчааш, пособиени чогуур үезинде албайн баарының чылдагаанын иелер билип, эскерип каар чадавас.

Тес-Хемде уруглар пособиезиниң төлевиринде будаңнаашкыннар бо талазы-биле улуг маргылдааларның чылдагааннарын тодарадырынга идигни берип турар. Уруглар пособиезин чогуур үезинде төлевейн турар дээш, ада-иелер чүгле республиканың Чазаан буруудадып турган болгай. Федералдыг төптен келген хөй санныг инспекциялар хынап көргеш, Чазакты буруудадыр хажыдыышкыннар тыппаан. Уруглар пособиелерин канчаар төлеп турарының дугайында кожууннарга чоруткан баштайгы хыналдаларның түңнелдери дыка четпес болган. ТР-ниң Саң-хөө яамызының дыңнатканын езугаар алырга, Эрзинде уруглар пособиезинге төлээр 656 муң рубльди өскээр чарыгдааны илерээн. Ак-Довурак хоорайда 187 муң, Таңды кожуунда 426 муң рубльди өскээр ажыглаан.

Моон алгаш көөрге, уруглар пособиезиниң төлевирин чурумчудар үе келген-дир. Ук саналды Чазак кежигүннери шупту деткээн. Ынчалза-даа ону чурумчудар оралдажыышкын болдунмайн турар. «Тус чер чагыргазының дугайында» Хоойлуда бичии суурлардан эгелээш, тус чер чагыргаларының дарга-ларынга чедир оларның ажылагыйын көөр, хынаар республиканың Чазак Баштыңы-даа, Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелели-даа эргези чок кылдыр айыткан болуп турар. Ону ажыглап турарлар. Тес-Хемниң күш-ажыл эргелелиниң бухгалтер документилерин ол черниң шагдаа ажылдакчыларының дузазы-биле алгаш, хыналданы чоруткан. Кызыл хоорайның чагыргазынга республиканың ревизорлары каш чыл улаштыр хыналда кылыр дээрге, киирбээн, прокуратура безин ону шиитпирлеп шыдавас болган.

ТР-ниң Чазааның амгы үеде ажылдап кылып турар ийи хоойлузу бо байдалды өскертир чадавас. Ооң бирээзинде бот-башкарылга органнарында соңгуткан удуртукчуларны дедир кыйгыртыры, ажылындан хостаары көрдүнген. Республиканың Чазак Даргазы ындыг эргелиг болур. Ынчан кожууннарның «Хаан чагыргазының» анархистеринден адырлып болур. Амдыызында Чазак чер-черлерде эрге-чагыргаларга шынчы ажылдаарын, оорланмазын чүгле сүмелеп болур.

Г.НИКИТИН.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың март 22-де №104/446 доктаалы-биле тодараткан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургускан схемага өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың апрель 22 №109/502 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың март 22-де № 104/ 446 доктаалы-биле тодараткан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургускан схемага дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. Москваның № 11 соңгулда округунуң кызыгаарынга «Лопсанчап переулогу» (мугуру) дээн сөстерни «Лопсанчап кудумчузу» деп;

2. Ленинградтың № 2 соңгулда округунуң кызыгаарынга дараазында кудумчуларны немээр: Колхозная кудумчузу 23-69 (саарзык талазы), Колхозный переулок 1-3, Бакунуң 26 Комиссарлары кудумчузу 1-50, Бүрен кудумчузу 1-75, Новоселов кудумчузу 1-51, Париж коммунарлары кудумчузу 1-52, Профсоюзная кудумчузу 1-50, Сергей Лазо кудумчузу 1-96, Сибирь Гвардейжилери кудумчузу 1-62, Суму кудумчузу 1-56, Университет кудумчузу 1-65, Целинная кудумчузу 1-55;

3. Молодежный № 3 соңгулда округунуң кызыгаарынга Шоссейная кудумчузунуң 23-41 (саарзык талазын) киирер;

4. Первомайский № 4 соңгулда округунуң кызыгаарынга дараазында кудумчуларны немээр: Восточная кудумчузу 1-37 (саарзык талазы), Депутаттар кудумчузу 1-21 (саарзык талазы), Звездная кудумчузу 1в, 1е, 2, 13, 29, 55-67 (с.т), Карбышев кудумчузу 1-43 (с.т), 2-28 (деңг талазы), Крюков кудумчузу 1-56 (д.т), Лермонтов кудумчузу 19, 19а, 27, Маяковский кудумчузу 1-25 (с.т), 2-14 (д.т), Первомайская кудумчузу 21-41 (с.т), Полевая кудумчузу 2-62 (д.т), эрги аэропорт, Пролетарская кудумчузу 1-51 (с.т), 2-42 (д.т), Садовая кудумчузу 1-57 (с.т), 2-50 (д.т), Фрунзе кудумчузу 2-40 (д.т), Шевченко кудумчузу 1-60;

5. Строительный № 5 соңгулда округунуң девискээринге дараазында кудумчуларны немээр: 2-ги Восточный переулок 1-ден 25-ке чедир (с.т), Туристер кудумчузу 2-6, Суворов кудумчузу 61-71, Фрунзе кудумчузу 1-9 (с.т), 42-102 (д.т), 90 а;

6. Калинин № 10 соңгулда округунуң кызыгаарынга Лопсанчап кудумчузунда № 40 бажыңны немээр;

7. Московский № 11 соңгулда округунуң кызыгаарынга Калинин кудумчузунда № 36, 56, 7, 7а бажыңнарны немээр.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) киирер.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

ОН ЭҢ ЭКИ БҮДҮРҮЛГЕ

Тыва Республиканың Чазааның доктаалын езугаар «2001 чылда Тыва Республиканың 10 эң эки бүдүрүлгези» деп конкурсту чарлаан. ТР-ниң Чазааның комиссиязынга 16 эң эки бүдүрүлгениң материалдарын киирген, ону комиссия көргеш, он эң эки бүдүрүлгени шилип алгаш, шаңнаар шиитпирни үндүргеш, ТР-ниң Чазаанга киирген. ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың апрель 16-да хүлээп алган доктаалы-биле ону бадылаан.

«2001 чылда Тыва Республиканың 10 эң эки бүдүрүлгези» деп конкурстуң тиилекчилеринге дараазында коллективтерни киирген: **«Тыва харылзаа информ» федералдыг күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези, «Ойна» алдын артели, №2 чүк автомобиль акционер ниитилели, Бүгү-россияның караа четпестерниң өөредилге-бүдүрүлге бүдүрүлгези, «Машина тудуу заводу» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези, Каа-Хем кожуунуң хереглекчилер ниитилели, Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелели, Бай-Тайга кожуунуң «Кызыл-Даг» көдээ ажыл-агый каттыжышкыны, Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» совхозу, "Садыг-делгелге төвү" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези. Тиилекчи бүрүзүнге ТР-ниң Чазааның дипломун, 80 муң рубль хемчээлдиг акша шаңналын тывыскан.**

ОН ЭҢ ЭКИ ТЫВА БАРААН

Шак мындыг ат-биле чарлаттынган республика конкурузунуң түңнелин ТР-ниң Чазак комиссиязы үндүрген. Аңаа янзы-бүрү өнчүнүң 20 бараан бүдүрүкчүлери 243 аттыг барааннарын шилилгеге киирген. Комиссия барааннарны шилип тургаш, он эң эки тыва бараанны бүдүрүп турарларны тодараткан, ук саналды ТР-ниң Чазаа деткээш, доктаалы-биле бадылаан.

ТР-ниң Чазааның бирги чергениң дипломун, 100 муң рубльдиң шаңналын дараазында коллективтерге тывыскан: **ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң үлетпүр комбинадынга** он дөрт янзы-бүрү аттыг эзттен болгаш өске-даа продуктулардан чемнерни бүдүрүп турары дээш; **«Кызылдың дааранылга фабриказы» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези** 15 янзы-бүрү аттарлыг хептерни даарап турары дээш.

ТР-ниң Чазааның бирги чергениң дипломун, 50 муң рубльди **Кызылда «Сеткил» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелге** 13 янзы-бүрү аттарлыг тыва национал бажың дериг-хереклерин кылганы дээш тывыскан.

Ийиги чергениң дипломун, 80 муң рубльдиң шаңналын **Кызылда «Принт» ниитилелге, «Тыва хевистер» күрүне бүдүрүлгезинге,** ийиги чергениң дипломун, 40 муң рубльди **Кызылда М.Б. Ооржактың хуу бүдүрүлгезинге** берген.

Үшкү чергениң дипломун, 50 муң рубльдиң шаңналын **«Тыва сүт» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге, Кызылда караа четпестерниң өөредилге-бүдүрүлге бүдүрүлгезинге,** ийиги чергениң дипломун, 25 муң рубль шаңналды **Е.В.Седиптиң хуу бүдүрүлгезинге тывыскан.**

ТР-ниң Чазааның мактал дипломун болгаш акша шаңналдарын **Кызылда Р.Е.Линиң хуу бүдүрүлгези, бот-тывынгыр хөлеге болгаш национал ойнаарактарның «Куулар» театры** (директору Д.В.Куулар) алган.

ЧЕЖЕГЕ ДЭЭР «ЭРЕГЕ» ШУУДАРЫЛ?

Барыын-Хемчик кожуунуң «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң 1981 чылдан бээр доктаамал бижикчизи мен. Ук солун «совет» үеде неделяда үш катап үнүп, тиражы 1,5 муң чедип, саң-хөө талазы-биле байдалы түүдүн эки, солун парлаар саазын дүрүгдүрүү-биле анаа курлавыр бооп чыдар турду. Аңаа ажылдап турганнарның шалыңы өй-шаанда үнүп, кижи бүрүзү хей-аттыг ажылдап турган. Бо үеде «Хемчиктиң сылдызы» 20 харны харлапкан, харын-даа чээрби бирлепкен хирезинде, байдалы чүге кудулап турары ында ажылдап турарларның-даа, чоннуң-даа сеткилин дүвүретпес аргажок. Эң ылаңгыя 2000 чылдың төнчүзүнде саң-хөө байдалы дыка баксыраан. Ажылчыннар 4 ай акша-шалыңын албаан. Ол солунга деңнээрге, өске кожууннар аразының солуннары база Кызыл хоорайның «Хем-Белдириниң» балдыры дыңзыг, хомудалы чок, ооң тиражындан солуннарны республиканың, кожуун төптеринде киоскилерде, почта салбырларында садып турары эптиг. Хире-шинээ баксырап турарлар эки чурттааннарны көөрге, магалыг-даа, адааргаанчыг-даа-дыр.

«Хемчиктиң сылдызы» бо үеде солун парлаар саазыны чогундан "эрегезин" шуудуп олуруп турар. Кол редактор Мөңгүн-оол Байырович Ооржак-биле ужуражырымга, солунну тус черниң бюджеди акшаландырып турар болганда, оларның талазындан кандыг-даа дуза чок бооп турарын чугаалады. Оларның канчаар амыдырап турары республикадаа, кожуун-даа даргаларын дүвүретпейн турар. Акшаландырыышкын айтырыы эң кудуку деңнелде, Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы солунга дорт айыттынган акшаларны өскээр чарыгдап турар эвес бе, деп бодалдар кижиниң бажынга кирердир. Бо үеде «Хемчиктиң сылдызын» 700 ажыг кижи чагыдып алган номчуп турар. Амыдырал көдээден эгелээр, ынчангаш буурап дүжүп, хоозуралга таваржырының кырында кожууннар аразының солунну «Хемчиктиң сылдызынче» көрнүрүн үе негеп келген.

Багыт-оол БАЙКАРА,
хоочун бижикчи.

МУЗЕЙ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Оон ажылчыннарның боттары-биле чугаалажыр дээш, музей тудуун эргип эгеледим. Дыка хөй өрээлдерлиг, делгелге болгаш хуралдаар залдарлыг этажтарны эргип чорааш, тудуг кырынга үнүп келдим. Ында кезек аныяк ажылчыннар манзалар хирээлеп турлар.

—Акша-шалыңывыс-даа шоолуг эвес, 2500-1700 рубль хире-ле. Ында-хаая 3000 чеде бээр. Бисте ажылчыннар шупту өг-бүлелиг, ажы-төлдүг. Кижи бүрүзүнүң ажы-төлү эвээш дизеле, 3-4 кижи. Чамдыктарывыстың өглериниң ишти ажыл чок, аарыг-аржык-даа улус бар. Ыя ол 2500-2700 акша-биле чурттаары дыка-ла берге-дир. Бичии уругларывыска хоолулуг чемнер безин садып берип шыдавас-тыр бис. Чиик өртектиг, шынары шоолуг эвес аъш-чемге-ле ажылдаан акшавыс мөлдүк-калдык чедер. Кижи дыңнааргa, Абакан болгаш өске-даа хоорайларда ажылчыннар бир айда 7-8 муң рубль чедир ажылдап ап турар боор-дур – деп, бир күдер кара аныяк ажылчын хомудады. Барып-барып эр ажылчыннардан ындыг хомудалдар дыңнааргa, бо кыдыындан келген кижээ безин берге чорду.

Ол улуг тудугнуң дал ортузунче краннар четпес, ында хамык ажылды шуптузун хол-биле кылып турар болдулар. Ажылдаар тускай хептерни (спецовкаларны) көңгүс бербес, ийи-чаңгыс үлээнде, мастерлер, даргалар бир дугаарында ап ааргa, артканын ажылчыннарга октап бээр дээрзин бир улгады берген ажылчын хомудап дыңнатты. Ам арта ол каш хеви дыка хөй ажылчыннарга чедишпес. Ажылдаар холхаптарын (эки үелерде неделя санында бээр турган) ам айда чаңгыс катап бээр. Олары каш хонгаш-ла, кадыг ажылга ойлугулап каар.

Ынчалза-даа чаа музейни чон манап турар болгай. Ынчангаш ажылчыннар ону бо чылын доозар дээш, кызымаккай ажылдап турарлар. Эң-не кол айтырыг акшаландырыышкында, ону үезинде чөптүг шиитпирлептер болза, ажылчыннар бо тудугну бо чылын ажыглалга киириптер аргазы тургустунуп келген.

Борис ОНДАР.

ШАЛЫПЧЫ АЙ ТӨНГЕЛЕКТЕ...

Барыын-Хемчик кожуунуң Бижиктиг-Хая сумузунда чаагайжыдылга талазы-биле ажылдар чоруп турар.

Бижиктиг-Хая суурга болгаш ооң девискээрлеринде ыраккы малчын коданнарга субботник кылдыр апрель 20-21 хүннерин арыглаашкын, чаагайжыдылга хүннери кылдыр чарлаан. Ынчангаш бо хүннерде суурда өреге бүрүзү, ооң чурттакчылары, уруглар албан черлери, ажыл чок элээди аныяктар суму чагыргазының удуртулгазы-биле аштaлгаже бүрүнү-биле киргеннер.

Бажың бүрүзү боттарының кодан девискээринде бок-сүрээзин чаңгыс черге бөлүп, аштап-арыглаан болгаш боттарының херимнерин чугайлаан. Ашталганың түңнелин үндүрүп, аңаа хамаарышкан девискээрни көрүштүг кылдыр аштап, чугайлаан өг-бүлелерни болгаш эки ажылдааннарны шаңнаан.

Суурувуста чамдык чурттакчыларның аъш-чемге хереглээн продукцияларының хап-савазы, янзы-бүрү лаазалар херимнер иштинде, азыгларда овааланы берген чыткылаары дыка эпчок. Ооң кадында өрт халап болу бөрзе, эң айыылдыг. Чурттакчы бүрүзү бок-сүрээзин, мал-маганының өдээн, одунуң хүлүн чытса чогуур оңгарларынче, тус-тус туруштарынче бөле төп турары күзенчиг.

Арыглаашкын үезинде черчерге бөлдүрген бокту ырады дажып сөөртүрүн арат ажылагыйлыглар тракторист Күжүгет Комбужапка, чолаачы Ойнаров Бориске дааскан. Ынчангаш чурттакчы бүрүзүн апрель айның төнчүзүнге чедир аштап-арыглаашкынга, суур чаагайжыдылгазынга идепкейлиг киржириңерни кыйгырдым.

Допар-оол ХОМУШКУ.
Бижиктиг-Хая суур.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Россия Федерациязының Президентизи В.Путин Каспий чоогунда чурттарның удуртукчуларының хуралынга киржип, Ашхабадта чеде берген. Каспийни хөл бе азы далай бе деп тодарадыры безин берге. А ол хөлдүң азы далайның бойдус байлаан ажыглаар, камгалаар ажылдар кайы чуртка хамааржыры база эки билдинмес. Бо айтырыгларны чугаалажып шиитпирлээри-биле В.Путин ында барган. Ооң соонда Архангельск обласка келгеш, даартагыга чедир ук девискээрниң социал-экономиктиг, балык тывыжының айтырыгларын шиитпирлээринге киржир.

◆ РФ-тиң Федералдыг Хуралының кежигүнү бүрүн эргелериндeн дүжер дугайында билдириишкинни Руслан Аушев киирген, ынчалза-даа бо айтырыгны Федерация Хуралы эвес, а Р. Аушевтиң төлээлеп келген субъектизи шиитпирлээри илерээн. Р.Аушев Федерация Чөвүлелиниң хуралынга бир айтырыг тургузарга, ону чугаалажып көрбейн барган, ынчангаш аңаа могаттынып, бүрүн эргелериндeн дүжерин дилээн деп, чугаа үнүп турар.

◆ РФ-тиң Чазак Даргазы М.Касьянов Данияда чеде берген болгаш Калининград областың келир үезинге хамаарышкан чамдык айтырыгларны ол чурттуң премьери-биле чугаалашкан.

◆ Чазак Даргазының оралакчызы, саң сайыды Алексей Кудрин албан-чоруу кылып, Вашингтонда чеде берген. Садыг-экономиктиг харылзаалар, даштыкы капиталды хаара тудар айтырыгларны ол чурттуң хөреңгитеннери-биле чугаалажып турар.

◆ Белоруссияның президентизи Александр Лукашенко бо чылдың Айыткалын парламентиге киирген.

◆ Башкириянның Уфа – Бирск аразынга маңнап чораан пассажир автобузу орук дескилээр аар каток чүдүрген КамАЗ машинабиле үскүлешкен. Аар каток автобустуң кырынга дүшкеш, чуура басканының түңнелинде, 15 пассажир өлген.

◆ Красноярск хоорайга башкыларның удурланыышкын чыскаалы чагырга бажыңының чанынга болган. Хоорай чагыргазы башкыларга, эмчилерге шалың өрезин бүгү аргалар ажыглап төлээрин аазааргa, ажыл соксадыышкынын башкылар соксаткан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

БҮГҮ-РОССИЯ КОНКУРУЗУ

Массалыг информация чепсектеринге күрүне эрге-чагырга органнарынга, тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгулдаларны, демократияны улам ыңай хөгжүдеринче, күрүне херектерин башкарарынга чоннуң киржилгезин хаара тударынче угланган Бүгү-россия конкурузун чарлаан.

2002 чылдың **январь 1-ден декабрь 31-ге чедир** үргүлчүлээр бо конкурска бүгү журналистер киржип болур. Янзы-бүрү деңнелдериң соңгулдаларын белеткээринге, эрттиреринге, соңгулда хоойлужудулгазынга хамаарышкан айтырыгларны конкурска киирер.

Конкурска киирер материалдарны республика, край, областарның Журналистер эвилелдери, солуннар, сеткүүлдер редколлегиялары, телерадиокомпаниялар, информация агентилелдери, РФ-тиң субъектилериниң соңгулда комиссиялары сүмелеп чорудар.

Парлаан материалдарны, аудио-видеобижимелдерни авторлар дугайында медээ-биле кады Россияның Журналистер эвилелиниң секретариадынче **(119021, Москва, Зубовский бульвар, 4) 2003 чылдың февраль 1-ге** чедир чорудар.

РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязы болгаш Журналистер эвилели тургузар комиссия конкурстуң түңнелин **2003 чылдың март 1-ге чедир** үндүрер.

ШАҢНАЛДАРЫ: бирги бир шаңнал – 25 муң рубль;
ийиги үш шаңнал – 15-15 муң рубль;
үшкү беш шаңнал – 10-10 муң рубль;
мактал беш шаңнал – 7-7 муң рубль.

Шаңналдарны РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязы тыпсыр.

ЛАБОРАНТЫЛАР ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының чалааны-биле Кызыл хоорай болгаш кожуун эмнелгелеринден лаборант эмчи сестраларынга сөөлгү үениң медицина дериг-херекселдерин анализти алырда болгаш ооң түннелин үндүрерде, канчаар ажыглаарының талазы-биле курстарны Красноярскиниң күрүнениң медицина университединден башкылар бо хүннерде эрттирип турар.

Курстарда Кызыл хоорайдан 26, кожууннардан 16—шупту 42 кижи өөредилгени эртип, шынзыдылганы холга алырлар.

ХООЙЛУДАН ТАЙЫЛБЫР

Апрельдиң 25-26 хүннеринде профэвилелдер бажыңынга Күш-ажылдың чаа хоойлузунга хамаарыштыр семинар болуп эрткен.

Семинарның ажылынга доктааттынган чаа өскерилгелерге хамаарыштыр ажылчыннарның, ажыл берикчилериниң болгаш өске-даа бөлүктерниң эргелериниң дугайында тодаргай тайылбырларны РФ-тиң профэвилелдер комитединиң харыысалгалыг секретары К. Бабаков берип, айтырыгларга харыылаан.

ЧЫСКААЛЧЕ ҮНЕР

Апрель 24-түн хүнүнде частың болгаш күш-ажылдың байырлалы — Май1-де бүгү ажылчы чоннарның эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүн демдеглеп эрттиреринiң, "Чоннуң эргелери, чурттагазы дээш" деп акцияны чорудар дугайында бүгү-российжи селектор хурал болган.

Айлаң МОНГУШ.

Кызыл кожуунның Каа-Хем суур чагыргазын Татьяна Андреевна Сандакова удуртуп турар. Ол үр чылдарның иштинде күүсекчи органнарга үретүннелдиг ажылдап келген. Бөгүн Татьяна Андреевна — арга-дуржулгазы бедик, быжыг туруштуг, ханы билиглиг, хүндүткелдиг удуртукчу, сагыш-човангыр ава, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп аттың төлептиг эдилекчизи.

СУУР ЧАГЫРГАЗЫ

ЭГЕ ӨЗҮМНЕР

Татьяна Андреевна Сандакова Каа-Хем суур чагыргазының даргазы бооп ажылдаандан бээр элээн апарган. Бо үениң дургузунда суурнуң иштинге чаартылгаларның, өзүлдениң болганы каракка кайы ыраттанна илдең.

Кожуун төвү Каа-Хем суур — республикада эң-не хөй чурттакчылыг, хөй националдыг суурларның бирээзи. Республика төвүнүң чоогунда тургустунуп хөгжээн бо суурже чоокку үеде өске кожууннардан дыка хөй өг-бүлелер көжүп келген. Суур чагыргазы эки амыдырал, ажылагый дилеп, ажы-төлүн бут кырынга тургузар, өөредир сорулга-биле көжүп келген кижилерни, бергелер турза-даа, хүлээп ап, оларны чурттаар орансава, бажың тудуп алырынга дузаны кадып, билдириишкин езугаар участоктарны үлээн.

Бөгүнде суурнуң девискээринде ниитизи-биле 2775 өрегеде 11080 чурттакчы санаттынып турар.

Суур чагыргазы ажыл-агыйжы чорудулгазының эге дөзүн РФ-тиң, ТР-ниң Чазааның, Дээди Хуралының доктаалдарынга үндезилеп тургузуп турар. Ооңбиле чергелештир кол угланыышкыннарны суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче, иечаштың, өг-бүленiң камгалалынче, культура болгаш спорт сайзыралынче, чонну ажылга хаара тударынче болгаш оон-даа өске адырларже кичээнгейни чугула салып турар.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, ол хүн бүрүде өскерлип турар болгай. Бөгүнгү амыдырал-чурттагланың кол негелдези, угланыышкыны – ботмында чок апарган кижини хөөржүдеринге ритуалдыг дуза чедирилгезин организастаан. Ол ажылдарны «Сова» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилел кылып чорудуп турар.

Көдээ ажыл-агый бараанын бүдүрер, саарар сорулгалыг 8 арат ажыл-агыйы тургустунган. Ында чыл санында мал-маган бажы өзүп турар, картофель, ногаа аймаан хире-шаа-биле садып-саарып турар.

Суур чагыргазы чылдың-на хөй ажы-төлдүг болгаш чединмес өг-бүлелерге, инвалидтерге картофель үрезинин үлеп берип турар. Эрткен чылын үрезинге 10 муң рубльди чарыгдаан, 3 т. 500 кг картофельди саткаш, 26 өг-бүлени картофель үрезини-биле хандырган. Чагырга чери часкы, күскү үелерде сиген, ыяш, хөмүр-даш, өдек, кара довурак сөөртүлгезин организастап, автомашинаны кывар-чаар чүүлдер-биле бодунуң орулгазындан хандырып турар.

Эрткен чылын суур чаагайжыдылгазынче 73 муң рубльди чарыгдаан, ооң иштинде 31 муң рубльди суурнуң иштинде асфальтылыг оруктарны септээринге, орук кыдыында кудумчу дүрүмнериниң демдектерин тургузарынга чарыгдаан.

Чаа бажыңнарның, чаа кудумчуларның тургустунганы-биле электри чырыдылгазы, сугбиле хандырылганың нарын айтырыглары тургустунуп келген. Үе-дүптен бээр Кызыл хоорайның албан черлери, организациялары, чурттакчы чону Каа-Хем суурнуң девискээринге богун оваалай төгер турган. Бөгүнде мында чаа бажыңнар, кудумчулар туттунган. Ооң түннелинде чаа сайзыраан кудумчулар бок ортузунда апарган. Үстүнде адаанывыс четпестерни чайладырынга, тодаргайлааргa, электри чырыдылгазын күштелдиреринге трансформатор тургузары негеттинип турар, оваа бокту аштап-арыглаарынга хөй акша-төгерик хереглеттинип турар. А акша-төгерик айтырыы бөгүнде нарын айтырыгларның бирээзи бооп артпышаан.

1999 чылда чаа туттунган кудумчуларның чамдык кезиинге электри шугумнарын шөйүп чырык-биле хандырган. Ооң чарыгдалдары 152229 рубль болган. 2001 чылда куш фабриказының чанында кудумчуларны чырык-биле хандырарынга 147 муң рубльди чарыгдаан. 2001-2002 чылдарның инвестиция планында көрдүнгени-биле 500 муң рубльди электри чырыдылгазынга күштү бээр чаа трансформаторларны тургузарынга хереглээр.

Ооң мурнунда чылдарда план езугаар Каа-Хем суурга, Көк-Тей фермазынга трансформаторларны тургускан турган. Амгы үеде үе-дүптен бээр кылдынган турган электри шугумнары эргижирээн, трансформаторлар чедишпейн турар, чырык-биле хандырылганың кошкак болган чылдагааны ында. Кышкы үелерде суурнуң чурттакчы чону бажыңнарынга немелде чырык бээр электри дериг-херекселдери, чылыдар өске-даа чүүлдерни ажыглап турары-биле токтуң күжү улам суларап турар, а бир эвес кудумчуларга лампочкалар азыптар болза, чамдык кудумчулар чырык чок артып каап болур.

Суур чагыргазы үстүнде адаттынган чамдык четпестерни чайладыры-биле бүгү-ле хемчегларни ап, болур-чогуур ажылдарны кылып чорудуп турар. Суур чагыргазының ажылчын планында – чурттакчы кижи бүрүзүнүң амыдырал-чурттагазын экижидериниң талазы-биле, тодаргайлааргa, чырыкчылыг, чаагайжыдылга, арыглаашкын, фермаже уруглар чедирилгезиниң айтырыын, суурга немелде тудугларны кылыр, сайгарлыкчы чорукту нептередир, ачы-дуза чедирилгезинге деткимчени калбартыр дээн ышкаш оон-даа өске чугула айтырыгларны киирген.

Бөгүнде Каа-Хем суур чагыргазының ажыл-ижинде эге өзүмнер бар, моон-даа соңгаар суур сайзыраар, эки чүүлдер бүдер дээрзинге идегел улуг.

Ольга САНДАРА.

АРАГАЛААШКЫННЫ

Чугааже чалап тур бис

Бурган ачызында кижи чырык чер кырынга чаяаттынган деп сарыг шажын номналында бижээнин улуг улус чугаалажыр боор чүве. Ынчангаш кижиниң чырык чер кырынга канчаар чурттаарын, чүнү сагыырын, чүнү кылып болбазын сарыг шажынның номналында тодаргайы-биле бижээни ону бадыткап турар. Делегей шажыннарының өөредиин шинчилеп турган эртемденнер сарыг шажынны (будда) эртем-дир, а өске шажыннар чүдүлге-дир деп түннелге келгеннер. Ооң үш кол угланыышкынының ийизи эртем-биле дорт холбаалыг: астрология-сылдыстар-биле санаашкын, эм оттар-биле эмнээшкин чорудары. Сарыг шажынның төвү Тибет болгай. Тибет улусчу медицина делегейде нептереңгей, ону колдуу делегейниң чону ажыглап өөрени берген.

Тывага 20 чүс чылдың эгезинде сарыг шажын нептереп, тыва чонга ачы-дузазын чедирип турда, улусчу революция кыптыгып үнгеш, ону чок кылып кааны хомуданчыг болбайн канчаар. Сарыг шажынны катап тургузуп алыр дээш, 90 чылдарның эгезинден бээр тутчуп келдивис. Ыдыктыг Башкы XIV-кү Далай-лама Тывага-даа келди. Чүдүкчүлерниң дилээ-биле Кызылда сарыг шажынның чаа хүрээзин ТР-ниң Чазаа тудуп берди. Тывага сарыг шажын үндезини-биле тургустунган деп чугаалап болур бе? Ол айтырыгга арайла дадагалзаар мен. Буддизм талазы-биле бурят эртемден Доржиев буддизм дугайында журналга 5 кешпи лама турар болза (дээди эртемниг), ында сарыг шажын тургустунган деп чугаалап болур деп бижээн болгай. Тибет башкыларывысты санаваска, бисте 5 чедер хире дээди эртемниг лама башкылар бар ирги бе деп бодап келдим.

Бо чүүлүмнү сарыг шажынга дүүштүр бижиирин бодаваан мен. Сарыг шажынның кол өөредииниң бирээзи — кижи чер кырында шимчеп чоруур дириг амытанның тынынга хора чедирбези, оорлаар, мегелээр, кижиге бак чүве кылбазы. Бир эвес кижиге бак чүве кылыр болза, ол дедир эглип кээр. Тыва чон сарыг шажындан чарылгаш, дыка-ла хөй багай чүүлдерни өөренип алган бис.

Ам бисти бир бергедедип келген айтырыг – арагалаашкын. Бүгү-ле хамык бачыттың үнүп турар дөзү мында. Ооң түннели алгыш-кырыш, кем-херек үүлгедир, өлүржүр чорук, оорлаашкын, үен-даян аарыглар, аштүреңги чорук, эң сөөлүнде өскүс-чавыс ажы-төл түреп артып каар. Арагаже тывалар 1960 чылдарның эгезинде калбаа-биле кирген. Чоннуң амыдыралы экижип, акша-төгерик база улуг салдарлыг болганы чадавас. Ол үеде турган ССРЭ-ниң Чазаа Хрущев, Брежнев арагалаашкын, алкоголизм-биле демисел чорутпаан деп чугаалап болбас. Оларның ачызында дыка хөй наркология эмнелгелери, санаторийлер ажыттынган.

Арага, бир талазында, кончуг дүрген сайгарлыр бараан болгаш чурттуң экономиказынга, саң-хөө айтырыынга холбажы бээр. Сталин үезинде безин чон араганы хоруурунуң айтырыын көдүрүп турган болгай. «Бир эвес араганы хоруп, ону бүдүрерин эвээжедиптер болзувусса, капиталистерниң аспаанче кире бээр бис» дээш, ынаваан дээр чүве. Горбачев арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисежир дээш улуг частырыгны кылган. Ол чүден болганыл дээрге арагалаашкын-биле эвес, араганың боду-биле демисежип эгелээнинден экономиктиг буураашкынга таварышкан.

Кажан Ельцин чурт бажынга чедип келгеш, хостуг садыг дугайында доктаал үндүрүптерге, бир-ле дугаарында, бистиң хоптак, чазый сайгарлыкчыларывыс даштыкыдан хоралыг спиртти киир сөөртүп эгелээн. Бир эвес капитализмниң төөгүзүн өөренип көөр болзувусса, бай капиталистиг күрүнелер колония кылдыр эжелеп алган чурттарынче, бир дугаарында, араганы, таакпыны киир сөөртүп турганы таварылга эвес-ле болгай. Ооң-биле тус черниң чурттакчыларының бажын төөредип, сээдеңнедип тургаш, холга киирип ап турганнар. Ажыы-биле чугаалааргa, ол чурттуң чонун хораннап турганнары ол-дур.

Ам Тывада арагалаашкын эмин эрттип, эриин ашкан дизимзе, хөөредиг болбас. Садыгларда, ларектарда арагадан көвей чүве чок, пивону үт бүрүзүнде садып турар. Күрүне садыынга арага турбайн канчаар, чоннуң бир хүндүткелдиг суксуну болганда. Эң коргунчуг айтырыгларның бирээзи – республиканың хоорай, суурларында, Кызыл хоорайда хоралыг спирт «технарьны» дүн, хүн чок садып турары. Эрткен он чылдарның иштинде «технарьның» хайындан чеже кижи хораннанып өлгенин, чеже ажытөл өскүс-чавыс артканын санап түннээри берге. Бо халаптың дугайында «Шын» солуннуң редакциязынга доктаамал чагаалар кээп турар, ооң чамдыызын солунга үндүрүп-даа турдувус. Чоннуң кол көдүрүп турар айтырыы – «технарь» садып турар адрестерни канчап чок кылыры. Тус черде турар эрге-чагырга органнары ону херекке албас, садыг-биле дөмей бодап турар апарган. Бистиң редакцияда ындыг уткалыг чагаалар көвүдээн, оларның шуптузун чырыкче үндүрери болдунмас болганы-биле ооң чамдыызын сайгарып көрээлиңер.

Бии-Хем кожууннуң Сесерлиг суурда бистиң хоочун бижикчивис **Сарыг-оол УДУМБАРА** мынчаар бижип турар: "Ийи кудумчулуг бичии суурувуска мооң мурнунда чаңгыс магазин четчир турган, ам 5-6 магазинниг апарган бис, а «технарь» садып турар адрестер оон-даа көвей. Ону садып ишкеш, өлүп-хорап турар кижилерниң кайызын ол дээр. Ол адрестерниң ээлери пенсионерлерге «технарын» чегдирипкеш, кажан пенсия алыр өйде чыып ап турарын кижи көөр-дүр. Ынаар та чеже акша үнүп турар чүве. Кызыл хоорайга көрүп чоруурга, 14-16 харлыг оолдар, уруглар фильтрлиг таакпылар ызырып алган, холунда пиво тудуп, ижип кылаштажып чоруурун көөрге, дыка-ла чараш эвес. Шаанда 30 хар четпээн кижи арага амзавас чораан чүве. Көдээ суурларга күрүне садыын тургузуп, аңаа араганың янзыбүрү хевирин садарын чурумчудар болза эки" – деп турар. Бо дээрге Кызылдан 30-40 км черде чыдар Сесерлигниң байдалы ындыг болган-дыр.

Ам ыраккы Тожу кожууннуң Ий суурундан келген **Татьяна ЧЫЛБАКТЫҢ** чагаазының кыска утказы-биле таныжыптаалыңар:

— Суурда лицензиялыг чаңгыс арага садар хуу садыг бар. Оозун ажыглап алгаш, шынары багай спирт садып турар. Кудумчу бүрүзүнде адрестер чылдан чылче көвүдеп кел чыдар. Оларга: Владимир Чылбак-оол (инвалид), З. Монгуш (пенсионер), К.Калдан-оол (башкы), Владислав Кол, Светлана Пучукай дээш, кымнарны чок дээр боор. Ол адрестерни суму чагыргазы «садыглар» деп көрүп, кандыг-даа хемчег

АЙ САНЫНДА МАТЕРИАЛДЫГ ХАНДЫРЫЛГАЛАР БОЛГАШ ОНУ ТӨЛЭЭРИНИҢ ЧУРУМУ

«Россия Федерациязының мурнунга кайгамчыктыг чедиишкиннери болгаш онза ачы-хавыяазы дээш РФ-тиң хамаатыларынга немелде ай санында материалдыг хандырылга дугайында» № 21 Хоойлуга РФ-тиң Президентизи 2002 чылдың март 4-те ат салган.

Бо Хоойлу 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп, а Ленин ордени-биле шаңнаткан хамаатыларга 2003 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.

Материалдыг хандырылга алырынга эрге. 2002 чылдың март 4-те № 21-Ф3 федералдыг Хоойлунуң 1 чүүлүнге дүүштүр 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп немелде материалдыг хандырылга алыр эргелиг кижилер болза:

- Совет Эвилелиниң Маадырлары, Россия Федерациязының Маадырлары;
- Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары;
- Ыдыктыг апостол Андрей Первозванныйның ордени-биле шаңнатканнар;
- «Ада-чурт мурнунга ачы-хавыяазы» дээш орденниң I, II, III, IV чергелери-биле шаңнаткан хамаатылар;
- Алдар орденниң үш чергелери-биле (I, II, III чергелери-биле хары угда шаңнатканнар);
- Күш-ажылчы Алдар орденниң үш чергелери-биле шаңнаткан хамаатылар;
- «Төрээн чуртунга, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге бараан болганы дээш» орден-биле шаңнаткан хамаатылар;
- Олимпий оюннарының чемпионнары;
- Ленинчи шаңналдың лауреаттары, ССРЭ-ниң күрүне шаңналының лауреаттары, Россия Федерациязының (РСФСР-ниң) күрүне шаңналдарының лауреаттары.

2003 чылдың январь 1-ден эгелээш, шак-ла ындыг эргени Ленин ордени-биле шаңнаткан хамаатылар алыр.

Чогуур шаңналдарның лауреаттарының аразындан немелде материалдыг хандырылганы алыр эргелиглер болза: Сталинчи шаңналдың лауреаттары, Ленинчи шаңналдың лауреаттары, ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шаңналының лауреаттары, РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шаңналының лауреаттары, ССРЭ-ниң күрүне шаңналының лауреаттары, РСФСР-ниң шаңналының лауреаттары, РФ-тиң Күрүне шаңналының лауреаттары, РФ-тиң Чазак шаңналының лауреаттары, РФ-тиң Президентизиниң шаңналының лауреаттары.

Амгы үеде Россия Федерациязының дараазында күрүне шаңналдарын тургускан:

Эртем болгаш техника талазы-биле шаңналдар: эртем болгаш техника талазы-биле күрүне шаңналы, эртем болгаш техника талазы-биле кайгамчык ажылдары дээш аныяк эртемденнерге РФ-тиң күрүне шаңналы, Совет Эвилелиниң Маршалы Г.К.Жуков аттыг РФ-тиң Күрүне шаңналы, эртем болгаш техника талазы-биле РФ-тиң Чазааның шаңналы.

Өөредилге талазы-биле шаңналдар: өөредилге талазы-биле РФ-тиң Президентизиниң шаңналы, өөредилге ажылдакчылары «Россияның чылда башкызы» конкурстуң болгаш өөренир эртемнер аайы-биле делегей олимпиадаларының тиилекчилеринге РФ-тиң Президентизиниң шаңналы, өөредилге талазы-биле РФ-тиң Чазааның шаңналы.

Культура, литература болгаш уран чүүл талазы-биле шаңналдар: литература болгаш уран чүүл талазы-биле РФ-тиң Күрүне шаңналы, литература болгаш уран чүүл талазы-биле РФ-тиң Президентизиниң шаңналы, «РФ-тиң театр уран чүүлүн хөгжүдеринге киирген үлүү дээш» РФ-тиң Чазааның Федор Волков аттыг шаңналы, поэзия талазы-биле Пушкин шаңналы, Булат Окуджава аттыг шаңнал.

Материалдыг хандырылганың негелделери болгаш хемчээли.

Үстүнде айыткан үндезиннерни езугаар материалдыг хандырылганың элээн каш хевирлерин хары угда алыр эргелиг хамаатыларга материалдыг хандырылганың **эң улуг хемчээлдиг чүгле чаңгызын ат-алдары болгаш шаңналдарының саныдан хамаарылга чокка** бээр.

Материалдыг хандырылганы, аттар болгаш шаңналдар барымдаалап бээрин 2002 чылдың март 4-те № 21-Ф3 Федералдыг Хоойлунуң 2 чүүлүнде дараазында хемчээлдерге доктааткан:

1. Совет Эвилелиниң Маадырларынга, Россия Федерациязының Маадырларынга, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларынга, Ыдыктыг апостол Андрей Прозванныйның ордени-биле азы Алдар орденниң үш чергелери-биле (I, II, III чергелери-биле хары угда шаңнатканнарга), «Ада-чурт мурнунга ачы-хавыяазы дээш» орден-биле шаңнатканнарга назылап-кыраан назынның күш-ажыл пенсиязының бааза кезээниң 415 хемчээлинге, 2002 чылдың январь 1-ден эгелээш, материалдыг хандырылга хемчээли 1867 рубль 50 көпеек, а 2002 чылдың февраль 1-ден 1988 рубль 89 көпеек болур.

2. Ленин ордени-биле шаңнаткан хамаатылар, «Ада-чурт мурнунга ачы-хавыяазы дээш» орденниң II чергези-биле, ол-ла орденниң III, IV чергелери-биле шаңнаткан хамаатылар, Ленинчи шаңналдың, ССРЭ-ниң күрүне шаңналының лауреаттары, РФ-тиң (РСФСР-ниң) күрүне шаңналдарының лауреаттары — кыраанының күш-ажыл пенсиязының бааза кезээниң 330 хуу хемчээлинге, 2002 чылдың январь 1-ден эгелээш, материалдыг хандырылганың хемчээли 1485 рубль, а 2002 чылдың февраль 1-ден 1581 рубль 53 көпеек болур.

Күш-ажылчы Алдар орденниң үш чергелери-биле шаңнаткан хамаатылар, «Төрээн чуртунга ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге бараан болганы дээш" орденниң үш чергелери-биле шаңнатканнар, Олимпий оюннарының чемпионнары — назылаанының күш-ажыл пенсиязының бааза кезээниң 250 хуу хемчээлинге. 2002 чылдың январь 1-ден материалдыг хандырылганың хемчээли 1125 рубль, а 2002 чылдың февраль 1-ден 1198 рубль 13 көпеек болур.

Назылаанының күш-ажыл пенсиязының бааза хемчээли 2002 чылдың январь 1-ден 450 рубль, а 2002 чылдың февраль 1-ден 479 рубль 25 көпеек болур.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның күш-ажыл төлевиринге район коэффициентизи доктааткан черлерде чурттап турар хамаатыларга материалдыг хандырылганың хемчээлин **чогуур район коэффициентизи чокка** тодараткан.

Материалдыг хандырылганы тыпсырының болгаш төлээриниң чуруму.

Материалдыг хандырылга алыр ужурлуг хамаатылар ол хандырылганы алырын бадыткап турар документилерни киирер.

Немелде материалдыг хандырылганы төлээрин чогуур пенсияны төлээри-биле кады азы судьяны бүгү назынында тежээр пенсия-биле кады чорудар.

Немелде материалдыг хандырылганы төлевирлиг ажылга ажылдап турар үеде төлевес.

Күрүне азы муниципалитет станционар албан черлеринде чурттап турар хамаатыларга немелде материалдыг хандырылганы **долузу-биле төлээр.**

Материалдыг хандырылга документилерин киирериниң чуруму.

Үстүнде федералдыг Хоойлуга хамааржыр, аттарлыг болгаш шаңналдарлыг хамаатылар документилерни чурттап турар чериниң аайы-биле Пенсия эргелелдеринге киирер.

АЖЫЛ-БИЛЕ СОЛУУР

албайн турар.

Школаның күш-культура башкызы Саяна Ондар бажыңының бир өрээлинге магазин ажыдып алгаш, «Трояр» деп этилдиг спиртти садып турар. Ооң бир шилде өртээ 45 рубль, «адрестерде» «технарьның» өртээ 40 рубль четкен. Чүгле бо бистиң бичии суурувустан эрткен чылын 3 кижи арагадан хораннанып өлген. Ол чок апарган кижилериң өскүс-чавыс ажы-төлүнүң салым-чолу, аныяк башкыга-даа, «адрестер» ээлеринге чүү-даа эвес бооп турар. Хоралыг арага ишкеш, аныяк оолдар угааны албаарап, бижектежип турганын чүү дээрил?" «Технарь» талазы-биле Тожуда байдал кандыг дээрзин номчукчу эскерипкен боор.

Тыванын төп кожуунунуң төвү Шагаан-Арыг хоорайда «технарь» талазы-биле байдал кандыг дээрзин **Наталья ДУГУР-КЕЧИЛ-ООЛДУҢ, Любовь ИРГИТТИҢ** чагаазы-биле таныжып-тарывыска, байдал билдине бээр.

— Сөөлгү чылдарда дүн-хүн чок «технарь» садар адрестерниң көвүдээни чаъс соонда мөөгү-биле дөмей апарган. Бистиң хоорайывыста изиг «точкаларывыс—«адрестер» — 60 ажыг... Арагалар, пиволар янзы-бүрү аттарлыг база-ла хөй. Арага «технарьның» орнунга малмаган тудуп, ногаа, огородтан тарып көрээлиңер. Ам та, кажан, чежен угаан кирер тывалар бис! Бичии 13-14 харлыг оолдар, уруглар арага ижип алган, чүве чугаалап шыдавас, дискотекада танцылап турар боор-дур.

Чүгле чаңгыс Шагаан-Арыгда эвес, чеже кижи «технарь» ишкеш, бүдүн Тывада хораннанып өлүп турар деп бодаар силер. Чевеглерге арат чон эрте-ле «удуй» бээри берге-дир. Дириг кижи хой назыны дег, кыска чуртталгазын хоозун чурттап кааргa, хомуданчыгдыр. Угаап, кичээнип көрүңер, арат чонум. «Боданганы ботка херек» деп чүве бар. Мен база ол ажыг суксунну четтирген мен. Ада-ием дээш, 6 чоок кижилерим «бүрлү" бээрге, ону кагдым. Ам арага хамаанчок таакпы тыртпас мен. Арага ишпес боорумга, чамдык кижилер мени чалчыыр «мени солунче бижи-даа» дээр, «бижиир болзуңза, эттээр бис-даа» дээрлер. Бо хевээр турар болза, шорулары, ат-сывын бижиирим ырак эвес. Өске аймак-сөөк чоннуң чурттап чорууру мүн-не чүгээр, а тывалар – хей-дир. Боданыылыңар, арат чонум — тывалар.

Шак ындыг уткалыг чагааларны Кызыл хоорайдан А.Монгуш, Барыын-Хемчиктен С.Күжүгет, Чадаанадан С.Ондар болгаш өскелер-даа бижигилээн. Номчукчулар кончуг дүвүренчиг айтырыгларны көдүрүп турар. Чылдың-на ол хоралыг спирттен чүс-чүс кадык-шыырак кижилер хораннанып өлүп турар. Чеже ажы-төл өскүс-чавыс артып турарын кым-даа санап, түңнеп үндүрбейн турар. Өлүп турар кижилер — колдуу тывалар. Бир эвес дарый, соңгаарладып болбас хемчег албас болза, тывалар өзүп көвүдээр хамаанчок, өлүп төнериниң кырынга кээп болур. Тываларны кым-даа хораннавайн турар, олар боттарын боттары хораннап эгелээни эң-не коргунчуг байдал мында тургустунуп келген. 1975 чылда Ангарскиге эвенки уктуг Наталья Ногойонуң «Соңгу чүктүң эвээш санныг улустары арагадан өлүп төнериниң кырында келген» дээнин кайгап турган мен. Ам шак ындыг халдавырлыг «аарыг» бисте келгени ол-дур.

Тыванын найысылалы Кызыл хоорайда «технарь» садып турар «адрестерниң» санын кым-даа тып шыдавас. Хөөредир кижи болза, бажың бүрүзүнде деп чугаалап болур. Ол хамаанчок хоорайның төвүнде «Азас» садыгның чаны, авторынок девискээри, ол ынчаар 20 хире аныяк уруглар, кадайлар доктаамал хоралыг спирт садып чоруп турар. Олар шупту — тывалар. Эртен-даа, кежээ-даа олар оон үзүлбес. Садып ижип турар кижилер база-ла тывалар. Бодап көрүңер даан, кым кымны хораннап турар-дыр. Ол девискээрниң чанында 50 метр черде хоорайның иштики херектер эргелели турар. Олар чүнү көрүп турарыл, кижи кайгаар чүве.

Ажыы-биле чугаалааргa, республика деңнелдиг айтырыгларны шиитпирлеп турар эргехоойлу органнары шупту Кызылда ажылдап турар. Ол хиреде хоорайга арага садарын чурумчудуп чадап каанын чугаалааргала, эрге-хоойлу органнарының ажылы билдине бээр-дир. Ак-Довурак хоорайдан иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы Борис Даржааның «Ажырымчыларга кээргел турбас» деп «Шын» солунга үнген чүүлүн номчуп көрүңер даан. Бир эвес тус черде турар эрге-хоойлу органнарының ажылдакчылары Даржаагылаштыр ажылдап турган болза, дыка хөй кижиниң амы-тыны камгалап алдынган турар ийик.

Арага садып турар «адрестерниң» анализин ап көөрге, олар чединмес өг-бүлелер эвес, бодун чедер кылдыр хандыртынып алган, кара сагыштыг, хоптак, чазый, акша дээш арыннүүрүн чидирген кижилер-дир. Олар чондан чүгле акша мөлчүп ап турар эвес, аъш-чем, идик-хеп, дириг мал-магандан бээр ап турар апарганы, коргунчуг. «Далайга дүжүп өлгеннериң саныдан дашкага дүжүп өлгеннериң саны хөй» деп, чоннуң мерген чугаазы бар болгай. Бо айыылдыг халапты канчаар соксадырыл деп айтырыгны чоннуң көдүрүп үндүрүп келгени таварылга эвес.

Көдээ черде арага садып турар «адрестерниң» аразында көдээ интеллигенцияның киржи бергени мени кайгадып турар. Көдээде ажылдап, чурттап чоруур башкылар, эмчилер, өскедаа тускай эртемниг специалистер тус черниң чонунга улуг салдарлыг, культураның тарадыкчылары, суртаал ажылының нептередикчилери болур тудум, ам чон хораннап чоруур кижилер апарганын чүү деп көөрүл? Ам кээп турар чагааларга үндезилээш, республиканың кожууннарында садып турар «технарьның» өртээн сонуургаптаалыңар. Эң улуг өртектиг «технарь» Тожуда, бир шилде 40 рубль, О.Шынаада, Кунгуртугда, Кара-Хөлде 30 рубль, Бай-Тайгада, Эрзинде 25 рубль, арткан черлерде 20 рубльде чоруп турар. Эң чиик өртектиг «технарь» Кызыл хоорайның төвүнде «Азас» садыгның чанында «садыгжылар» 15 рубльде садып турар.

ТР-ниң Чазак Даргазын соңгуп алдывыс, орта дүүштүр ТР-ниң Чазаа чаарттынар дээрзинге бүзүрээр мен. Чаа тургустунар Чазак, бир-ле дугаарында, республика иштинге хоралыг спиртти садарын хоруур болгаш ону садып турар кижилерниң хемчээн алыр талазы-биле соңгаарладып болбас хемчегни алырын чон негеп турар. Эрге-хоойлу органнары арагалаашкынга удур эң шыңгыы хемчегни алыры чугула. Ылаңгыя Шивилигде, Акта хыналда поступларының ажылын контрольдаар, оларның кадр составын чаартыры чугула.

Амыдыралдың бир улуг агымынче, XXI чүс чылче, кирген болгай бис. Халаптыг «технарь» деп хорандан адырлып, амыдыралдың чаагай овур-хевирин тургузуп, бот-боттарывысты деткижип, хүндүлежип, арагалаашкынны ажыл-биле солуп чурттап көрээлиңер.

Сергей ХЕРТЕК.

ҮНЕЛЭЭШКИННЕР

Буян-Бадыргының төрүттүнгенинден бээр 110 чылынга

Мооң мурнунда Монгуш Буян-Бадыргы дугайында ном, сеткүүл үнмейн турган болгаш, чон ону билбейн турган. Сөөлгү он чылдарда Буян-Бадыргының ады билдинип, чаңгыланып турар апарган. Ооң ады-биле кудумчулар, музейлерни адаан. Даа кожууннуң хүн нояны чораан М.Буян-Бадыргы дугайында дыка хөй авторлар бижип турар. Менде төөгү эртемнериниң доктору, академик Ю.Л.Аранчынның "Социализмче тыва улустуң төөгүлүг оруу" деп ному бар. Чоокта чаа "Монгуш Буян-Бадыргы" деп эссе-романны садып алгаш, номчуп дооскаш, демги ном-биле кожа салдым. Ооң автору — төөгү эртемнериниң доктору, Тыванын улустуң чогаалчызы М.Б-Х.Кенин-Лопсан. Ук номнарның авторлары тыва чоннуң, тыва күрүнеиң алдарлыг кижилери, делегейде-даа, Россияда-даа билдингир эртемденнер-дир. Ол номнарда архивтерден "казып" тыпкан хөй документилер, материалдар киргени-биле онза үнелиг.

Эртемден М.Б-Х.Кенин-Лопсан бодунуң романында ховар дээн архив документилериниң аңгыда, кырган кижилерниң сактыышкыннарын киргени-биле солун.

Чээрби чүс чылдың эгезинден бээр Тыванын чаа төөгүзүн бижип турар кандыг-даа автор хүн ноян Монгуш Буян-Бадыргыны оюп эртип шыдавас! Чүге дээрге ооң ады Тыва төөгүзү-биле тудуш холбашкан. Ынчангаш Ю.Л.Аранчын Буян-Бадыргы дугайында каксы бижээн, а М.Кенин-Лопсан бодунуң романын Буян-Бадыргыга шуут тураскаадыпкан. Буян-Бадыргы дугайында бодунуң бодалдарын Я.С.Чугунов, П.Медведев, Коминтернниң Тывага турган төлээзи Мачавариани, Нацов илереткен болуп турар.

1921 чылдың майда Я.С.Чугунов Чадаанага чорааш, Буян-Бадыргыга ужурашкаш, ону бедик үнелээн, Хемчиктиң бүдүүлүк чонунга ооң салдары канчаар-даа аажок күштүг, Хемчиктиң тус чер чагыргаларынга ооң сөзү хоойлу болуп турарын эскерген. Ынчангаш ону Хемчиктен төпче эккелгеш, ажылга киирип алгаш ажыглаарын Төп Комитетке ол сүмелээн. Чугунов Буян-Бадыргыны намның эң-не хүндүткелдиг, эң-не салдарлыг кежигүнү деп санап турган болгаш, төпке ажылдадып алырга, Хемчиктиң дүжүметтериниң бот-тогдунар чоруу чоорту-ла чавырлы бээр деп санаан.

1922 чылдың февраль 22-де үнген "Красный пахарь" солунга П.Медведевтиң "Тыва чоннуң хосталгазы дээш демиселдиң 5 чылы болгаш Буян-Бадыргы" деп үүлү парлаттынган. Ында П.Медведев мынча деп бижээн: "Буян-Бадыргы быжыг туруштуг, шынчы болгаш буянныг чоруубиле онза ылгалып турар кижи. Улусчу революцияның херээнге киирген ачы-хавыяазы канчаар-даа аажок улуг". Ю.Л.Аранчын болза Чугунов-даа, Медведев-даа ол үеде Буян-Бадыргының езулуг арнын, сагыш-сеткилин билбейн барганнар деп бижип турар. Херек кырында ол дээрге, кажар политик, кажар дипломат, чайгылчак, ийи арынныг, бодунуң аңгызының камгалакчызы, күрүнеиң ажылынга шургуп

кирип алгаш, бодунуң талалакчыларын депшидип ап чораан деп, автор айыткан. Ю.Л.Аранчын аңгы демиселиниң теориязынга даянгаш, Буян-Бадыргының ажылхерээнге ындыг үнелээшкинни берген-дир. Ол бодунуң номун эртем ажылы кылыр дээш бижээн болганда, ону орус дылга бижээн. Күштүг цензура тергиидеп турда, ол бижиттинген. Ынчаар биживээн болза, ол ном чырыкче үнмес болгаш эртем ажылы камгалаттынмас турган боор.

М.Б-Х.Кенин-Лопсан эссе-романны демократия үезинде, цензура кошкаан, харын-даа дүшкен үеде парлап үндүрген. Буян-Бадыргының ады тыва чоннуң муңгаралы, чоргааралы болгаш ырызы-биле кажан кезээде тудуш холбаалыг деп, автор үнелээн. Тывага бир дугаар демократтыг күрүнени тургускан кижи ол. Тыва чуртунга хувискаалчы намны тургузуп турда, Буян-Бадыргы ол төөгүлүг херекке киришкен, ооң кежигүнүнге 1922 чылдың май айда кирген.

Ноян чораан Буян-Бадыргы хувискаалчы намга чүге кире бергенил? Ол намның уставы болгаш чедип алыр сорулгазын айыткан программазы кижи амытанның күзеп чоруур күзелиниң эң-не чаагай бодалын илереткен бооп турган. Ынчангаш намның кызыл биледин холга алган болгаш хувискаалчы кижи мен деп чүвени Таңды-Тыванын хамык дүжүметтериниң мурнунга көргүскен болуп турарын автор бижээн. Буян-Бадыргы Таңды-Тыванын хувискаалчы аныяктарының бирги хуралын 1925 чылдың декабрь 20-де ажыдып чарлаан. Ол хуралга кол баштыңчы болуп киришкен. Намның Төп хораазының мурнундан ол илеткел кылган. Ооң илеткели болза бодунуң чонунга, бодунуң чуртунга, салгакчыларынга берген даңгыраа болур. Ол тывалап-даа, моолдап-даа, орустап-даа чүве чугаалаанда хуралга олурган хамык кижилерни сорунза ышкаш бодундува хаара тудуптар, хуулгаазын сөстүг, чечен кижи чораанын номда айыткан. Оон аңгыда соңгаартан келген төлээлер шивишкин ажылын чорудуп турган деп бижип турары чөп. Барымдаа кылдыр Ю.Л.Аранчынның "Чогум баажызы чүдел?" деп "Шын" солунга үнүп турган чүүлүнден бир чижекти киирип көрейн. Тывага турган Коминтернниң төлээлери Мачавариани болгаш Нацов чажыт медээлерни Коминтернче бижип чорудуп турган. Мачавариани чажыт медээзинде Буян-Бадыргы дугайында мынчаар бижээн: "Ол Тывага шыырак эртем-билии-биле илерээн, националисчи, байларның болгаш ламаларның камгалакчызы, чонга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг кижи кылдыр көстүр, ынчалза-даа ооң аажы-чаңы, кылган чүүлдери ийи арынныг".

Мачавариани ТАР-ның өскедаа ажылдакчыларының дугайында хөй меге характеристиканы бижип чорудуп турган. Үстүнде авторларның Буян-Бадыргы дугайында бодалдары, ооң ажыл-херээн үнелээни бот-боттарынга удурланышкак болуп турары илдең-дир. Ынчалза-даа оларның шуптузу Буян-Бадыргы дээрге, бирээде, угаанныг, ийиде, эртем-билиглиг, үште, күрүне ажылдакчызы, дөртте, чонунга хүндүткелдиг, алдар-аттыг кижи чораан деп демдеглевес аргажок болганнар-дыр.

Буян-Бадыргыны феодал уктуг, Хемчик самыынының баштыңчызы, Чазактың ажылынга шургуп кирген дээш боолап шииткен деп, улуг чогаалчы М.Б-Х.Кенин-Лопсан бижип турар. Ооң амызын алыр шииткелди үндүрген чер болза, ТАРның Иштики херектер яамызы болур. Ол үеде яамының сайыды Степан Самбажапович Бүлчүң турган. Буян-Бадыргыны боолап шиидерин доктааткан чер болза ТАРН-ның Политбюрозу болуп турар. Ынчан Төп хораның Чиңгине секретары Иргит Чапсынович Шагдыржап, секретары Салчак Калбакхөрекович Тока турган. Буян-Бадыргыны кым байысаап турганы билдинмес бооп арткан болгаш ол дугайында архив документилери артпаан азы чидир шыгжаттынган. Буян-Бадыргыны кажан боолааныл, каяа боолааныл дээрзи база билдинмес бооп арткан. Ол дугайында документилер мынчага чедир тывылбаанын романда айыткан.

Буян-Бадыргыга удур репрессияны чоруткан кол чылдагааны болза, ол политиктиг школаның сагылын Москвага четтирген.

Тыванын улустуң чогаалчызы, эртемден М.Б-Х.Кенин-Лопсан болгаш өске-даа авторлар М.Буян-Бадыргының хоругдалга чыткан үезинде ооң амыдыралының дугайында архивтен чүнү-даа тыппаан болуп турар.

Буян-Бадыргыны байысаап турган, шииткен дугайында документ чок болганда, ону агартып шыдавас болуп турар-дыр. Ооң чуртталгазының сөөлгү чылдарын кым-даа билбес. Ынчангаш баштай ону агарткаш, ооң соонда аңаа тураскаалды Кызылга тургузар апаар. Я.С.Чугуновтуң, П.Медведевтиң, улустуң чогаалчызы, эртемден М.Б-Х.Кенин-Лопсанның Буян-Бадыргы дугайында бодалдары дүгжүп турар. Ю.Л.Аранчынның, Мачаварианиниң, Нацовтуң, С.Токаның Монгуш Буян-Бадыргы дугайында бодалдар, ооң ажыл-херээниң дугайында үнелээшкин чаңгыс аай, ниити хемчээлге келген турар ужурлуг, ону "Тыва төөгүзүнүң" ийиги кезээн катап бижип, чаартып, эде бижип турар үеде тускай комиссия түннелди үндүргеш, аңаа бижиир ужурлуг деп бодаар мен.

Арбыгыга ДАРЖАА,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының өмүнээзинден

ООРЛАРГА ХАМААРЫШТЫР ШИИТКЕЛДЕР

Даргалакчы А.А-Х.Ондар, секретары А.Ш.Ондар составтыг ТР-ниң Кызыл хоорайда федералдыг район суду ажык суд хуралынга 1953 чылда Ростов областың Богураев хоорайга төрүттүнген, ам тодаргай чурттап турар чери чок Владимир Андреевич Колесниковтуң телефон кабели оорлаан херээн көргеш, "Тыва харылзааинформ" күрүне бүдүрүлгезиниң 8000 рубль өртектиг 35 метр узун телефон кабелин оорлаанын тодараткан, а ук кабельди катап тургузарынга ниити чарыгдал 24610 рубль болган. Буруудаттырган В.А.Колесников бодунуң буруузун долузу-биле билинген.

Россия Федерациязының өмүнээзинден судтуң шииткени болза:

РФ-тиң ХК-ниң 1064 чүүлүнге үндезилээш, чедирген когаралы 24,610 рубльди В.А.Колесников төлээр. РФ-тиң КК-ниң 158 чүүлүнүң 30 кезээниң 3 пунктузу-биле база 1 кезээ-биле В.А.Колесниковту 1 чыл 6 ай иштинде хосталгазын казып, ниити чурумнуң эдип-чазаар колониязынга херээн эрттирер кылдыр шииткен.

* * *

ТР-ниң Кызыл хоорайда федералдыг суду даргалакчы И.А.Саянның, улус төлээлери Л.П.Корневаның, Н.П.Мамедованың, күрүне ялалакчызы А.М.Түлүштүң, болчукчу Н.И.Верпетонуң киржилгези-биле ажык суд хуралынга 2002 чылдың январь 17-де, Кызыл хоорайга 1971 чылдың апрель 5-те төрүттүнген, 8 класс эртемниг, кайда-даа ажылдавайн турар, 1996 чылдың сентябрь 5-те 2 чылда хосталгазын казыттырып шиитиргеш, 1998 чылда хосталып үнген, бо удаада РФ-тиң КК-ниң 158 чүүлүнүң 3 кезээниң "в" пунктузу-биле, РФ-тиң КК-ниң 158 чүүлүнүң 30 чүүлүнүң 3 кезээниң "в", "г" пунктулары-биле буруудаттырган Сергей Анатольевич Максимовтуң херээн көрген.

С.А.Максимов 2001 чылдың сентябрь 6-да "Тыва харылзааинформ" күрүне бүдүрүлгезиниң телефон кудуун часкаш, 1 метрниң өртээ 32 р. 40 көпеек, 50 метр узун телефон кабелин оорлаан. Чедирген каражазы 6994 рубль болган. 2001 чылдың сентябрь 9-та 10 метр телефон кабелин оорлааш, 4699 рубль 60 көпеек каражаны чедирген. Олла хүн 6944 рубль 30 көпеек каражаны чедирип, оор херээн үүлгеткен. 2001 чылдың сентябрь 13-те, сентябрь 15-те, сентябрь 18-те, 21-де, сентябрь 24-те, 26-да, 29-та ындыг янзылыг оорлаашкынны кылган. Ооң чедирген ниити каражазы 345670 рубль 92 көпеек болган.

Буруудаттырган С.А.Максимов чедирген каражазын долузу-биле төлээр. Кызыл хоорайның федералдыг суду С.А.Максимовту 6 чылда хосталгазын казып, шыңгыы чурумнуг эдип-чазаар колонияга эрттирер кылдыр Россия Федерациязының өмүнээзинден шииткен.

* * *

ТР-ниң Кызыл хоорайда федералдыг район суду даргалакчы Б.И.Манчылайның, улус төлээлери К.Ч.Хайдып, З.М.Куулардың, секретарь О.О.Дииспейниң, болчукчулар Ю.Ф.Муленконуң, С.В.Галактионовтуң, очулдурукчу А.С.Ховалыгның киржилгези-биле Узбек республиканың Ташкент областың Ангар суурга 1966 чылдың май 5-те төрүттүнген, кайда-даа ажылдавайн турар, назы четпээн ургулларлыг херээжен-биле холбашкан Юлдаш Пардабевавич Суттибаевтиң болгаш Өвүр кожуунуң Торгалыг чурттуг, 1968 чылдың июль 4-те төрүттүнген, 1 класс дооскан, Кызыл хоорайның Лазо 60 бажында чурттап турар, 1-ден 12 хар чедир назылыг 5 уруглуг, Данил Очур-оолович Донгактың оор херээн көрген.

Юлдаш Суттибаев болгаш Данил Донгак баш удур дугуржуп, бөлүглежип алгаш, Интернационал кудумчузунда честен кылган, узуну барык 99 метр, өртээ 10532 рубль 60 көпеек телефон кабелин оорлаан.

Суд РСФСР-ниң КЧК-ниң 301-309 чүүлдеринге үндезилээш, Ю.Суттибаевти болгаш Д.Донгакты РФ-тиң КК-ниң 158 чүүлүнүң 2 кезээниң "а.в" пунктуларыбиле буруудадып, Россия Федерациязының өмүнээзинден:

Юлдаш Суттибаевти 3 чылда хосталгазын казып, ниити чурумнуң эдип-чазаар колониязынга херек эрттирер кылдыр шииткен. Данил Донгакты 3 чылда шенелдеге шииткен. Чедирген когаралы 32832 рубльди оорлар төлээр.

Телефон кабельдери оорлаар тояанчыларны ынчаар кезедип, амдажаан оорларның оруун дуглаан.

"САЙЗАНАК" БӨЛҮҮ 10 ЧЫЛДААН

Апрель 19-та Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга салым-чаяанныг ургулларның уран чүүл школазында "Сайзанак" бөлүү бодунуң 10 чылдаанын демдеглээн.

Байырлалдың концертинге сайзанакчылар боттарының эң эки номерлерин көрүкчүлерге бараалгатканнар. "Келир үениң сылдыстары": Алдын-Белек Норбунуң сыгыртырын, Шеңне Балчырның ырлаарын көрүкчүлер магадап, адыш часкаашкыннарыбиле үдээн. Чүгле олар эвес, бичии артистерниң аразында өзүп олурар талантылар хөй болган. Концерт үезинде ТР-ниң Культура яамызының сайыдының оралакчызы С.Н.Өлзей-оол болгаш өске-даа албан черлериниң удуртукчулары, ада-иелер белекселекти тывыскан.

Борис ОНДАР.

БИРГИ МӨӨҢ БЕЛЕКТИ ЧЕДИРГЕНИ

Совет Эвилелинче фашистиг Германия 1941 чылдың июнь 22-де оор езу-биле халдап киргеш, өлүм-чидимниг, үрегдекчи улуг дайынны эгелээн. Делегейниң тайбыңга ынакшылдыг, бурунгаар депшилгелиг улустарының, ооң иштинде Тыва Арат Республиканың арат чонунуң сагыш-сеткилин ол дүвүреткен, килеңин болдурган.

1941 чылдың июнь 22-де ТАР-ның Х Улуг Хуралын чыылдырарын шиитпирлээн турган. Орта чугаалажыр айтырыгларны баш бурунгаар дугурушкаш, белеткеп алган. Ооң төлээлери Кызыл хоорайга чыглып келген. ССРЭ-же фашистиг Германия халдаан дугайында муңгаранчыг медээ чон ортузунга июнь 22-ниң хүнүнде дыргын тарай берген. ТАРН ТК-ның Политбюрозу Улуг Хурал эгелээриниң бетинде чыылгаш, Совет Эвилелиниң ажылчы чоннарынга кандыг дузаны, деткимчени Тыванның арат чону чедирип болурунуң талазы-биле чугааны кылган. ССРЭ-ниң Чазаанга ТАР-ның Х Улуг Хуралының декларациязының төлевилелин белеткээр, ону хүлээп алырын дугурушкан. Ук документини чугаалашкаш, июнь 22-де Улуг Хурал хүлээп алган. Ында айытканы болза: «Тыванның арат чону бодунуң революстуг намынга, Чазаанга баштадып алгаш, фашистиг халдакчыларны туюлунга чедир чылча шаап тиилээр дээш демисежип турар совет улустуң ол демиселинге бодунуң амытынын хайырлавайн, бүгү-ле бар күжү болгаш бар аргалары-биле киржиринге белен». Ынчангаш Тыванның арат чону Ада-чурттуң Улуг дайынының бирги хүнүнден эгелээш, Совет Эвилелиниң талазынга туржуп, аңаа боттуг дузаны көргүзеринче кирген.

Улуг Совет Эвилелинче немец эжелекчилерниң оор езу-биле халдааны тыва улустуң килеңин болдурган хөй кижи киржикчилиг митингилер чер болганга эрткилээн. Аңаа чон дайынга хамаарылгазын боттары илередип, чүнүң-биле совет улуска дузазын чедирип болурун чугаалап турганнар. Малчын араттар малын, ооң продуктуларын, үлетпүр бүдүрүлгелерниң ажылчыннары хаактарны, идик-хептерни, аъш-чем аймаан совет улусче, ооң Кызыл Шериинче хөйү-биле чорударын аазап турганнар. Кызыл хоорайның херээженнериниң эгелээшкини-биле дайын качыгдалынга таварышкан совет хамаатыларга, Кызыл Шеригге чылыг идик-хеп аймаа даараар, чыыр шимчээшкин бүгү Тывага калбарган. ТАР-ның улус ажыл-агыйының бүгү адырларын ол үеде нам, чазак дайын байдалынга таарыштыр турган. Совет улуска, ооң шериглеринге дуза чедирери-биле белек чыыр патриотчу шимчээшкин дайынның бирги хүнүнден эгелээш, Тыванның девискээринге калбарган. Бичии школачы уруглардан улуг назылыгларга чедир ТАР-ның бүгү-ле кижилери кончуг күзелдии, идепкейлии-биле орта киришкен.

Тыва Арат Республиканың нам, Чазаа, Кызыл Шеригге 25 вагон ишти белекти чыггаш, фронтуга чедирер сорулганы баштай салган турган. Ону күүседир дээш, бүгү-ле хемчеглерни алганындан кыска хуусаада, 1942 чылдың февраль айның эгезинге чедир, 29 вагон ишти белекти чыып алыр аргалыг болган. Ооң хөй нуруузу аъш-чем, чылыг идик-хеп аймаа, бүрүн херекселдиг хаактар болуп турган. Бирги мөөң белекти чедиреринге белеткээр тускай комиссияны тургускан. Ону чедиреринге белеткеп эгелей бээрге, белек чыыры уламна көвүдээн. 1942 чылдың апрель айда 50 вагон чеде берген. Мөөң белекти чедиреринге белеткел ажылдары бүрүн доозулган.

ТАР-ның бирги мөөң белээн фронтуга чедирер ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С.К.Тока баштаан төлээлерни бадылаан. ТАР-ның күрүне камгалалының улуг лейтенантызы Артас Монгуш, АРШ-тың улуг лейтенантызы Лопсан Ооржак, Кызылдың даараныла комбинадының ажылчыны Парыңмаа Кара-Сал, Мөңгүн-Тайганың мурнакчы малчыны Саны-Шири Ооржак, чогаалчы Сагаан-оол Ондар, Каа-Хемниң саанчызы Христина Таракановна, Сүт-Хөлдүң мурнакчы малчыны Ыңаажык Ооржак, АРН ТК-ның чөвүлекчизи Владимир Репин ооң составынга кирген. Кызыл Шеригге мөөң белекти Тыванның арат чонунуң мурнундан чедиреринге тураскааткан митинг Кызылдың Төп шөлүнге болуп эрткен, аңаа хөй санныг кижилер чыылган. Кызыл Шеригниң кайгамчыктыг маадырлыг дайынчыларынга, командирлеринге, политажылдакчыларынга Тыванның арат чонунуң бежен вагон ишти белээн тутсуп бергеш, оларның мурнундан сагыш-сеткилдиң ханызындан ынакшылдың изиг байырын чедирерин ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы С-Д.М. Чымба төлээлерден дилээн. Тывалар Кызыл Шеригге материалдыг дуза чедирерин улам күштелдирерин аазап турарын дамчыдарын ол база дилээн.

Белек чедирер төлээлер Абаканче үнүпкен, оон 1942 чылдың апрель 5-те демир-орук-биле чорупкан. Апрельдиң 21-де ССРЭ-ниң найысылалы Москвага он алды хонук дургузунда дүн-хүн чок чоруп тургаш, чеде берген. Чүге ындыг үр болганыл дээрге, демир-орук шугумнары фронтуга эргежок чугула чүүктер сөөрткен поездилер-биле сыныңшпастаан, оларны ээлчег езугаар эрттирип турда, хөй хүннер эрте берген.

Ярославль вокзалынга Тыванның арат чонунуң бирги мөөң белээн сөөрткен поезд чеде бээрге, совет Чазактың, Москва хоорайның төлээлери чылыы-биле уткуп, хүлээп алган. Апрельдиң 22-ниң хүнүнде Тыванның төлээлери дайын шөлүнче, Мурнуу фронтуже чорупкан. Кызыл Шеригниң шылгараңгай удуртукчуларының бирээзи армия генералы Г.К.Жуков-биле олар аңаа ужуражып чугаалашкан. Орта чыылган командирлерге, дайынчыларга Тыванның арат чонунуң мурнундан изиг байырны С.К.Тока чедиргеш, оларга немец эжелекчилерге удур эрес-маадырлыг демисежирин күзээн. Ужуражылга дооступ турда, ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң өмүнээзинден ооң дааскынын езугаар Республика орденин Г.К. Жуковка бир дугаарында тывыскан. Ук бедик шаңналды өске бөлүк генералдар база алган.

Билдингир шериг удуртукчузу Г.К.Жуков шаңналдарны болгаш белектерни тывысканы дээш, Тыванның төлээлерингe чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин хөй санныг командирлерниң, дайынчыларның мурнунга илереткен. Немец эжелекчилерге удур демиселди күштелдирери-биле маадырлыг тулчурун эштериниң мурнунга ол аазап бүзүреткен.

Дайзынның үрегдээн черлери, ол үеде чаа хосталган дыка хөй суурларга, хоорайларга Тыванның төлээлери чорааш, фашистерниң хүл-ыйба кылдыр хоозуратканын көрген. Можайск хоорайга чеде бээрге, төлээлерниң келгенинге тураскааткан митингини эрттирген. Төрээн чурту дээш амы-тынын хайырлавайн, маадырлыг тулчуп турар дайынчыларга, командирлерге ТАР-ның арат чонунуң мурнундан изиг байырны төлээлер чедирген. Калчаа дайзынны дүрген чылча шапкаш, тиилелгени чедип алырын олар күзээн, совет улуска бүгү талазы-биле дузалаар дээш, тывалар шалыпчы ажылдап турарын чыылганнарга дамчыткан. Ук митингиге келген шериг кезектериниң командирлеринге, дайынчыларынга, ужудукчуларынга Тыванның арат чонунуң мурнундан белектерни тывыскан. Дайын шөлүнге шылгараңгай маадырлыг чоруун көргүскеннерге ТАР-ның Чазак шаңналдарын С.К.Тока тывыскаш, тура-соруктуг болурун күзээн.

Можайск хоорайга чоруп тургаш, аңаа келген Совет Эвилелиниң Маадыры, генерал-лейтенант И.И.Федюнинскийге төлээлер ужурашкаш, найыралчы байдалга чугааны кылган. Түңнелинде С.К.Тока генералга ТАР-ның Республика орденин хөрээнге кадап бергеш, тыва торгу тонну кедирипкен. Совет Эвилелиниң Маадыры бедик шаңналды болгаш белектерни дайынчыларга тывысканы дээш, Тыванның арат чонунга, оларның чоруткан төлээлерингe өөрүп четтиргенин ол илереткен. «Фашистиг эжелекчилерни чылча шапкан соонда, бо тонумну кедип алгаш, Тывага баар мен» — деп, генерал чугаалааш, бодунуң эдилеп чорааны шериг дериг-херекселдерин белекке берген.

ТАР-ның төлээлери 1942 чылдың апрель 22-ден май 3-ке чедир Барыын фронтунуң дайылдажып турар янзы-бүрү шериг кезектеринге дайынчылар, командирлер-биле ужурашкан, белектерин тывыскан. ССРЭ-ниң Улус комиссарларының Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Даштыкы херектериниң Улус комиссары В.М.Молотов тыва төлээлерни фронтудан ээп келгениниң эртенинде, май 4-те, хүлээп алган. Маадырлыг Кызыл Шеригге тыва араттарның чоруткан белээ дээш, бүгү совет улустуң мурнундан өөрүп четтиргенин ол илереткеш, ТАР-ның чонунуң дузаламчызын ССРЭ-ниң нам, Чазаа кажан-даа утпас деп, чугаазын ол түңнээн.

Ол-ла хүн, май 4-те, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М.И.Калинин С.К. Токаны Кремльдиң Улуг ордузунга бөлүк эштер-биле кады хүлээп алган. Немец фашистиг эжелекчилерге удур маадырлыг демисежип турар Кызыл Шеригге дузаламчы көргүзер дээш чорудуп келген организакчы ажылын барымдаалааш, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С.К.Токаны Ленин ордени-биле шаңнаар дугайында Чарлыкты орта номчаан соонда, М.И.Калинин шаңналды байырлыг байдалга тывыскан. Салчак Калбакхөрекович совет Чазакка өөрүп четтиргенин илереткеш, бо шаңнал тыва улустуң бедик патриотчу чоруун үнелээни деп демдеглээн.

«Найырал – бергелерге каңналыр» деп үлегер сөстүң шынныы дайынның чылдарында көзүлген. Совет Эвилелиниң хөй национал улустары-биле тыва араттарның найыралы өжээнниг дайзынга удур демиселге улам-на каңналып быжыккан, хөгжээн. Совет улуска, ооң Кызыл Шериинге дузаламчы көргүзериниң ажылын ТАРН Төп Комитеди, Тыванның Чазаа мурнукузундан күштелдирип чоруткан...

Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Генерал И.И.Федюнинский Тыванның төлээлери-биле кады. Барыын фронт. 1942 чыл.

Тыва араттарның белектерин совет дайынчыларга тыпсып турары. 1942 чыл.

БИРГИ ЧЕРИ ДЭЭШ...

Чоокта чаа "Херел" спорт залынга Тыва Республиканың бирги чери дээш сумо маргылдаазы болуп эрткен.

Сумо Тывада чаа нептереп эгелээн болзажок, бистиң республикада бо япон хүреш талазыбиле чедиишкиннер хөй: 2000 чылда Аяс Монгуш 115 кг деңзилиг мөгелер аразынга Европага тиилээш, тулган чемпион деп атка төлептиг болган. Каң-Демир Куулар Европа чемпиону болган, делегей чемпионадынга Аяс — бирги, а Каң-Демир үшкү черни алган. 2001 чылда Европа чемпионадынга база-ла ындыг түңнелдерлиг болганнар. Эрткен чылын команда аайы-биле мөңгүн медальдың эдилекчилери: Алина Шойдан, Вячеслав Монгушту немей адап болур. Аяс база катап делегей чемпиону атка төлептиг болган. Тывада сумо хүреш маргылдаазы дөрт дугаар эртип турары бо. Албан-езузубиле ийи дугаар эртип турар.

Маргылдааның эгезинде сумо хүреш талазы-биле делегей чергелиг судья Адар Начынович Куулар чыылганнарга болгаш мөгелерге ук хүрештиң, ооң езулалының чурумунуң дугайында кыска тайылбырны көргүзүп таныштырган.

Хүреш 5 минута үргүлчүлээр ужурлуг. "Гедзи" — хевисте шиитккекчи (Адар Куулар боду) 4 симпаннарның" (Вячеслав Оюн, Евгений Семис-оол, Найыр Кунгаа, Михаил Норбу) дузазыбиле оюнну башкарып шиидер, а "симпантье" (Аяс Монгуш) маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп кээрге, симпаннар болгаш гедзиниң бадыткалдарындан түңнел үндүрүп шиитпирлээр.

Дохье — дөрт чүктен кирер эжиктер дег, аңгылаттынган долгандырыглыг тускай хүрежир хевис. Ийи удурланышкак чүгүнден мөгелер "Рэй де" деп командының соонда киргеш, ийи дискээн 180 градус кылдыр олургаш, адыштарын бирээзин адаандан, өскезин кырындан кылдыр олуйсолуй часкааш, холдарын эктиниң деңнели-биле чада адыштары-биле өрү-куду аңдара туткулааш, дискекке салып алыр болду. Шимчээшкин бүрүзү тускай езулал ужурлуг дээрзин билдим. Оон ыңай меңээ билдинмес дылда командаларның эң-не билдингири "матта" болду, ону мен хүрежип киреринге белеткенир команда деп билдим.

Маргылдаага 85, 75, 115 кг

чедир деңзилиг эр улус, 65 болгаш 90 кг чедир деңзилиг херээжен улус хүрешти.

75 кг чедир деңзилиг 7 мөге хүрешкен. Республика Наадымының ийи дакпыр чемпиону Ким Седен-оол сумо хүрешке база шыыраан көргүзүп, бирги черни бүзүрелдии-биле чаалап алды.

85 кг чедир мөгелер хөй болганындан ийи бөлүкке аңгылааш, маргылдааны эрттирген. Бо бөлүкке сураглыг мөгелер: Начын Кунгаа, Аяс Ондар (Ким Седен-оол база) дээш, кымнарны чок дээр! Ынчангаш бо бөлүкке эрткен маргылдаа чидиг демиселдиг болган. Тыва хүрешкеҗышкаш, октаткан мөге дораан үне бербес, дараазында бир мөгеге октаткыже хүрежир болду. Ындыг байдал аныяк мөгеге бодун көргүзеринге эки чүве-дир деп көрдүм. "А" бөлүктен Андрей Хертек биле Алаш Монгуш, 4 "Б" бөлүктен Аяс Ондар биле Альберт Сарыглар түңнел оюнче кирдилер. Түңнелинде Сүт-Хөл кожууннуң төлээзи Алаш Монгуш — бирги, Аяс Ондар — ийиги, Альберт Сарыглар үшкү черни алды.

Херээжен мөгелер ийи аңгы деңзи аайы-биле бөлүктерге хүрешкен. 90 кг чедир деңзилиг херээжен мөгелер ийи болган. Алина Шойдан Лилия Кара-оолду октааш, ТР-ниң чемпиону болду. 65 кг чедир деңзилиг мөге кыстар хөй болган. Оларның аразында аныяктар аразынга Россияның чемпиону Чейнеш Бюрбю база бар. Чейнеш эгезинден эгелеп бодунуң дуржулгалыын көргүзүп, удурланыкчыларын чараш аргалар-биле октап тур. Маргылдаа үезинде сумону анаа чиик бодавайн, шыырак белеткенип азы чараш хүрежиптерин оралдажып турар мөге кыстар илереп эгелээн. Аржаана Кыргыс кажар аргалар-биле удурланыкчыларын долгандырыгдан үндүр идип, бурунгаарлап-ла олурган. Надежда Хелиң-оол чеже-даа чиңге, бичии дурт-сынныг болза, кашпагай, туттунгуру-биле база удурланыкчыларын октап турган. Тырың мага-боттуг Лира Чөмбүрекке уттургаш, ол шаңналдыг черже кирбейн барды. Лира кажар, оптуг Аржаана Кыргысты база октааш, үшкү черге төлептиин көргүстү. Бирги, ийиги чер дээш Улуг-Хем кожууннуң төлээзи Ольга Сандый биле Россияның чемпиону Чейнеш Бюрбю хүрешкен. "Мөгениң майыы кадырык" дээр болгай, Чейнеш бо удаада Ольгага бирги черни былаадып алган. Ольга эрткен чылын болган команда аайы-биле сумо маргылдаазынга командазынга тиилелгелерни эккелген. Ынчангаш ооң хүрежин черле сонуургааш, тренери Михаил Норбуга чеде бердим.

— Оля Шагаан-Арыгда өөренип турар. 2001 чылдың күзүн хүрежип эгелээн. Ынчангаш мен ону келир үениң мөгези деп санап турар мен. Бир дугаар чедиишкини — декабрь айда болган команда аайы-биле чемпионатка кымга-даа октатпаан. Бо ийи дугаар чаалап ап турар медалы-дыр. Ынчангаш хөй мындыг маргылдаалар болуп турар-ла болза, ооң оюну экижип мергежиир.

Төнчүзүнде Тыва Республиканың сумо хүрежинге тулган чемпион ат дээш маргылдаага 14 мөге киришкен. Хөй киржикчилиг 85 кг чедир деңзилиг мөгелер аразынга чемпион Алаш Монгуш Сенди Валераны октааш, чемпионнаан. Валера — ийиги, Эдик Самбуу Аңчы Монгушту октааш, үшкү черни алган.

Маргылдааны көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрүп, тыва хүрешке дөмейлеп, шиитккекчи-биле чөпшээрешпейн баарга, дүрүмнерин Аяс Монгуш тайылбырлап берип турду. Көрүкчүлер хүрешти сонуургап көрбүшаан, сумо хүрежиниң дугайында, ооң дүрүмнерин, аргаларын билип алгаш чанганнар боор дээрзинге бүзүрелим улуг.

Айлаң ДАРЖАА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры 2002 чылдың 2, 3 кварталдарында дараазында септелге-тудуг ажылдарны күүседиринге конкурсту (садыглаашкынны) чорудар:

1. РПФ-тиң ТР талазыбиле салбырының административтиг бажыңының капитал септелгези;

2. РПФ-тиң Бай-Тайга, Таңды, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннарда эргелелдериниң бажыңнарының капитал септелгези.

Конкурска киржириниң **чагыгларын** Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда 18 бажыңының 111 кабинединде хүлээп ап турар. **Тайылбыр алыр телефону 3-16-04.**

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы, саң-хөө эргелели кожууннуң саң-хөө эргелелиниң даргазы Сайлыкмаа Чылбак-ооловна Севикке ооң өөнүң ээзи

Мерген Чамзырынович СЕВИКТИҢ

хенертен мөчээни-биле дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Дээди Хуралдың Социал-политика талазы-биле комитединиң даргазы Таисья Болустаевна Кууларга ооң акызы

Николай Болустаевич ООРЖАКТЫҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

САРГЫ

Суме

Чазын дириг амытаннарга болгаш кижилерге саргы эңне хоралыг аарыгларны чедирип болур. Оларның түлүктеп тараар үези апрель, май айлар. Ынчангаш саргыларга хамаарыштыр база олардан канчаар камгаланыш болурунуң дугайында Тыва Республикада күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвүнүң онза айыылдыг халдавыр салбырының эргелекчизи С.К.Селезневаның сүмези.

— Эрте чазын эге баштай хову саргызы дүжүп эгелээр, олар шивишкилээр тиф аарыының тарадыкчылары болур. Ынчалзадаа эң-не онза айыылды тайга, арга-арыглыг черниң саргызы болдурар, олар часкы-чайгы үеде саргы энцефалидиниң тарадыкчылары болур. Саргы энцефалидиниң эң-не коргунчуг чүвези — колдуунда дириг амытаннарның моюн ханын сорар, ооң түңнелинде малдың бажы халаяр, өт-сиген ажырарынга өскерлиишкиннер болур болгаш даван-даяа аскаар, эпилепсия дээр аарыгны тывылдырар.

Хову саргызындан тайга чер саргызының хемчээли бичии болгаш кажан саргы аш турда, ооргазы хүрең, хөрээ кызыл болур. Кыс саргы ханны соруп алгаш, каш хонукта чыпшына берген чоруур, ооң соонда адырлып чыдып каар. Дүшкен черинге ханын хайылдырып алгаш, элээн каш үе эрткенде, муң-муң чуургаларын төрүп кааш, өлүр. А кижини саргы энцефалидинден эр саргылар аартып болур. Олар кижиниң ханын сорбас, а ызырыпкаш, өскээр чыла бээр.

Энцефалиттиң баштайгы хевирлери саргы ызырган соонда, 7-14 хонук эрткенде, билдинер. Ынчан мага-боттуң температуразы 38-39 градус апаар болгаш баш аарыыр, кустурар, моюннуң эгин шыңганнары аарыыр апаар. Ындыг таварылгада дүрген дуза чедирилгезин албан чарлаар.

Саргы энцефалидин чүгле Каа-Хем, Таңды, Бии-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Кызыл, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Тере-Хөл кожууннар девискээринден эвес, а Кызыл хоорайның хемниң ол чарыында дачалардан, Вавилон затонундан, Көк-Тей чоогундан халдадып ап болур.

База ол ышкаш саргы чечектер-биле, базардан саткан черемша-биле катай бажыңче кирип кээп болур. Хензиг быт саргылар бир кижиден өске кижиже белени-биле чедер. Ынчангаш дачадан келгеш, кедип чораан идик-хевин, ажык чораан эзт-кежин дораан аштап-арыглаары чугула. Саргылар инек, чылгы мал, ыттарже хөйү-биле шилчиир.

САРГЫДАН КАНЧААР КАМГАЛАНЫРЫЛ?

Ийи аргазы бар: **бирээде**, арыг кирерде, муңгаш хептиг болур. Саргылар бүрүлүг черлерге өзүп көвүдээр болгаш 1-1,5 метр бедик черден бодунуң ижээнин тып алыр. **Ийиде,** тарылга эртери чугула.

САРГЫ ЫЗЫРГАНДА КАНЧААРЫЛ?

1. Саргыны кончуг оваарымчалыг кештен адырар, ону кылырда, үс-биле чаггаш, чиңге хендир-биле долгандыр ораагаш, ушта тыртар. Ызырган черни йод азы спирт холумактыг чүүл-биле аштап-арыглап алыр. Адырып алган саргыны муңгаш савага суккаш, Калинина 116 дугаарлыг бажында Күрүнениң санэпидхайгаарал төвүнге эккеп, халдавыр халдадырын хынадыр.

2. Йодантипирин деп препаратты тып алгаш, 9 хонуктуң дургузунда ында айыткан схема езугаар ажыглаар. Ону бистиң төптен азы аптекалардан садып ап болур.

Йодантипиринни ургларга, иштиг херээженнерге болгаш уруг эмзирер иелерге, баары, бүүректери багай улуска ажыглап болбас. Йодантипиринден аңгыда, саргы энцефалидинге удур иммуноглубинни ажыглап турар. Ону 14 хар чедир ургларга уруглар поликлиниказындан, а улуг улуска СПИД-центрден садып ап болур.

Светлана СЕЛЕЗНЕВА.

Тыва Республиканың күрүнениң санэпидхайгаарал төвүнүң салбыр эргелекчизи.

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТҮРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 6585.
Чагыг 45.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.